

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN
ZAQATALA filialı

FAKÜLTƏ: İqtisadiyyat və menecment departamenti

BÖLMƏ: İqtisadiyyat və idarəetmə

İXTİSAS: Turizm işinin təşkili

Müdafiəyə buraxılır:

Bölmə rəhbəri: b/m İsmayılova P.M

BAKALAVR TƏHSİL PİLLƏSİ ÜZRƏ

BURAXILIŞ İŞİ

MÖVZU: Qarabağ Bölgəsində Turizm Biznesinin Müasir Vəziyyəti

QRUP: TT12-21

TƏLƏBƏ: Alzadə Arzu Seymur

ELMİ RƏHBƏR: i.ü.f.d. dos. Elnur Zaur SƏRDAROV

ZAQATALA-2025

MÜNDƏRİCAT

MÜNDƏRİCAT	2
GİRİŞ.....	5
FƏSİL I. QARABAĞIN TURİZM POTENSİALI VE ÜMUMİ ANALİZİ....	9
1.1. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrinin Turizm Potensialı.....	9
1.1.1. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində İdman Turizmi.....	10
1.1.2. Qarabağ Və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Dini Turizm.....	11
1.1.3. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Mağara Turizmi.....	11
1.1.4. Qarabağ Və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Termal Turizm.....	11
1.1.5. Qarabağ Və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Ekoloji Turizm	12
FƏSİL II.QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ TURİZM BİZNESİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR	13
2.1. Qarabağın Coğrafi Xüsusiyyətləri və Mədəni Turizmi.....	13
2.2. Müasir Turizm Biznesinin Qurulmasında Qarabağın Tarixi İnfrastrukturların Əhəmiyyəti	17
FƏSİL III. QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ TURİZM BİZNESİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ANALİZİ	29
3.1. Qarabağ Bölgəsində Turizm Sektorunun İnkişafına Təsir Edən Araşdırmalar.....	29
3.2. Qarabağ Bölgəsində Turizm Biznesinə Təsir Edən Fəaliyyətlər	31
3.3. Qarabağda Olan Hərbi Müqavilələrin Ölkə Turizminə Təsiri	38
3.4. Qarabağ Bölgəsində Turizm Biznesinin Müasir Vəziyyətinin Təhlili və Analizində Turistlərin Rolu	41
NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR.....	47
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR	50
XÜLASƏ	56
ABSTRACT.....	57

CƏDVƏLLƏR

Cədvəl 3.1. İştirakçıların Demografik Xüsusiyyətləri.....	43
Cədvəl 3.2. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının turizm və alternativ turizm potensialına yerli turistlərin baxışları	44
Cədvəl 3.3. Yerli Turistlərin Alternativ Turizm Fikirlərinə dair Şkalanın Orta və Standart Yayma Dəyərləri (n=180).....	46

ŞƏKİLLƏR

Şəkil 2.1: Qarabağ Bölgəsinin Coğrafi Yeri	15
Şəkil 2.2: Əsgəran Qalası	18
Şəkil 2.3: Şahbulaq Qalası (Tərnəkut Qalası)	18
Şəkil 2.4: Yukarı Gövhər Ağa məscidi	19
Şəkil 2.5: Aşağı Gövhər Ağa Məscidi	20
Şəkil 2.6: Ağdam Cümə Məscidi	21
Şəkil 2.7: Çörək Muzeyi.....	22
Şəkil 2.8: Xudafərin Körpüsü.....	23
Şəkil 2.9: Azıx Mağarası	24
Şəkil 2.10: Xüdəvəng Monastırı	25
Şəkil 2.11: Gencesar Monastırı.....	26
Şəkil 2.12: Amaras Monastırı	27
Şəkil 2.13: Ağoğlan Monastırı.....	28

GİRİŞ

Dünyada ən sürətlə böyüyən və inkişaf edən sektorlardan biri də turizm sektorudur. Turizm ölkələrin həm sosial, həm də iqtisadi inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir, milli gəlirin yaradılmasında və xarici ticarət balansının saxlanmasında mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə turizmin integrasiya elementi kimi inkişafı çağımızın zəruri məsələlərindən birinə çevrilib. Məşğulluğa və tədiyyə balansına töhfə verən turizm sektoru, regional inkişafı sürətləndirmək üçün inkişafı sənaye mərkəzlərindən kəndlərə aparır. Xüsusilə bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizm üçün təklif olunan məhsul və xidmətlərin şaxələndirilməsi rəqabət üstünlüyünə və turizmdə kifayət qədər paya malik olmaqdan asılıdır (Öztürk və Yazıcıoğlu, 2002:185). Bu kontekstdə inkişaf etməkdə olan ölkə kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının yoxsulluğun, işsizliyin, inkişaf etməmiş regionların inkişafının və digər problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün turizm məhsullarının və xidmətlərinin şaxələndirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya turizminin istehsalda payı ildən-ilə artır və bununla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrin çox olduğu Qərbdən, inkişaf etməkdə olan ölkələrin olduğu Şərqə doğru turizm hərəkətləri müsbət istiqamətdə dəyişir (Liu, 2003:470). 2009-2019-cu illər arasında beynəlxalq turizm daxilolmalarında real artım (54%) dünya ÜDM-in artımını (44%) üstələmişdir (UNWTO, 2020). Xüsusilə rekreasiya dəyərlərinə görə seçilən ölkələrin dünya turizmində payı artır. Ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən gəlir artımları ilə yanaşı, infrastruktur və üst quruluşa investisiyaların artması, sağlamlıq və təhlükəsizlik sektorundakı müsbət irəliləyişlər ümumilikdə turizmin inkişafında mühüm amillərdəndir (Sharpley, 2000:7).

Turizm sektoru daim inkişaf edən, sosial-iqtisadi və ekoloji məsələlərə mühüm töhfələr verən sektordur. Bir çox sektorla integrasiya oluna bilən turizm sektoru yenilənən və inkişaf edən strukturları ilə daim diqqət mərkəzindədir. Bu inkişaflarla destinasiyalarda fərqlər ortaya çıxır və fərqli turizm növlərinə ehtiyac artır (Kavaklı və Karakaş, 2022: 25). Turizm hər gün dəyişən, şaxələnən və yeni imkanlar təqdim

edən bir sektora çevrilib. Qum, dəniz və günəş tətillərinə alternativ olaraq turizm variantları arasında mədəniyyət turizmi müxtəlif sivilizasiyaların, adət-ənənələrin və yerlərin kəşfini ehtiva edən fəaliyyət növüdür (Aytuğ və digərləri, 2020: 720; Wang et al., 2010: 55). Bu turizm növü ilin istənilən vaxtında həyata keçirilə bildiyi üçün mövsümi dalğalanmalardan təsirlənmir və davamlı olaraq ölkə iqtisadiyyatına töhfə verə bilər (Zayım, 2018: 3). Eyni zamanda, bu sektor bütün dünyada bir çox insana müxtəlif mədəniyyətləri tanımaq və təcrübə etmək imkanı verir (Lordkipanidze, Brezet və Backman, 2005: 788). Mədəni turizm getdikcə populyarlaşan və turistlərin diqqətini cəlb edən turizm növüdür. Bu turizm növü özünəməxsus mədəniyyətlərə malik cəmiyyətlər üçün iqtisadi və məşğulluq imkanları təqdim edir (Karcıoğlu və Söylemez, 2022: 218). Bundan əlavə, mədəni turizm təkcə iqtisadi inkişafı təmin etmir, həm də mədəni irsin qorunması və davamlılığı üçün vacibdir (Dogget, 1993: 8). Bu səbəbdən mədəni turizm alternativ turizm növləri arasında mühüm yer tutur və ölkələr tərəfindən vurğulanan bir turizm növüdür (Öztürk və Yazıcıoğlu, 2002: 189).

Dünyada özünəməxsus mədəni sərvətləri olan müxtəlif istiqamətlər var. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi də zəngin tarixi və mədəni irsi ilə mədəni turizm üçün əla məkan kimi seçilir. Bölgədəki turistik yerlər və mədəni sərvətlər turistlərə bölgənin zəngin tarixi və mədəniyyətini kəşf etmək imkanı verir. Bundan əlavə, ənənəvi Azərbaycan memarlığı, mətbəxi, əl işləri və musiqisi turistlərin diqqətini cəlb edən elementlər sırasındadır (Seferov və Hesenov, 2006: 263; Seferov and Vəliyeva, 2020).

Baş verən qloballaşma prosesindən asılı olaraq istehlakçıların üstünlükləri də dövrün tələblərinə uyğun olaraq dəyişir. Bu da turizmə tələbatın dəyişməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda alternativ turizm növlərinin inkişafı ölkənin inkişaf etməmiş regionlarının turizm potensialının üzə çıxarılmasında, məhsul çeşidinin və xidmət keyfiyyətinin artırılmasında mühüm potensiala malikdir. Turizm sektoruna investisiya yatan ölkələrin sayı artdıqca rəqabət mühiti getdikcə çətinləşir və

Azərbaycanda alternativ turizmin inkişafı ilə bağlı problemlərin və regional ölçülərin tədqiqat mövzusu kimi seçilməsini zəruri edir.

Tədqiqatın Metodu: Tədqiqatın əsas kütləsinin müəyyən edilməsində ən çox yayılmış seçmə üsulu olan rahat seçmə üsuluna üstünlük verilmişdir. Bu üsuldən istifadə etməklə nümunə seçiminə heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır və nəticədə mümkün qədər çox yerli turistin cəlb edilməsi məqsəd qoyulmuşdur. Sorğu 2025-ci ilin mart-may aylarını əhatə edən dövrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarına səfər etmiş yerli turistlərə tətbiq edilib və nəticədə toplanmış 220 sorğudan 180-i etibarlı hesab edilərək qiymətləndirilib.

Tədqiqatın əsas məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının alternativ turizm potensialı ilə bağlı yerli turistlərin perspektivlərini araşdırmaq mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyəti qiymətləndirmək və nəticədə regionların inkişafında bu potensialın əhəmiyyətini araşdırmaqdır.. Bu məqsədlə bu bölgələrə səfər edən yerli turistlərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində turizmlə bağlı fikirləri toplanıb. Tədqiqat işğaldan azad edilmiş rayonların alternativ turizm potensialı haqqında təsəvvür yaratmaq, bu sahədə mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək və ölkə iqtisadiyyatına verə biləcəyi töhfələrin əhəmiyyətini vurğulamaq, bu sahədə mövcud problemlərin həlli yollarını təklif etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın Əhatə Dairəsi Və Məhdudiyyətləri: Tədqiqatlar Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri ilə məhdudlaşır. Tədqiqatın əhatə dairəsi və məhdudiyyətləri yalnız yerli turistlərdən ibarətdir və xarici turistlər araşdırmaya daxil edilmir.

Məlumatların Toplanması Metodu: Tədqiqatda kəmiyyət tədqiqat metodundan istifadə edilmiş və sorğu vasitəsilə məlumatlar toplanmışdır. Tədqiqatda rahat seçmə üsulundan istifadə edilmiş və iştirakçılarla üzbəüz müsahibələr yolu ilə məlumatlar

toplanmışdır. Tədqiqatda istifadə olunan anket forması iki hissədən ibarətdir. Birinci bölmə iştirakçıların demoqrafik xüsusiyyətləri ilə bağlı altı sual və sözügedən regionların alternativ turizm potensialı ilə bağlı iştirakçıların fikirlərini müəyyən etmək üçün çoxsaylı variantları olan yeddi qapalı sualdan ibarətdir. İkinci hissədə yerli turistlərin regionlarda alternativ turizm potensialı ilə bu sahədə mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyəti qiymətləndirməklə bağlı fikirlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı açıqlamalardan ibarət müəllif tərəfindən hazırlanmış on təklif verilmişdir. Anketin ikinci hissəsindəki təkliflərlə bağlı ifadələri qiymətləndirmək üçün 5 ballıq Likert şkalasından istifadə edilmişdir. Bu səbəbdən sorğunun ikinci hissəsi aşağıdakı kimi qiymətləndirilib: 1 = “Tamamilə razı deyiləm”, 2 = “Razı deyiləm”, 3 = “Qərarсыzam”, 4 = “Razıyam”, 5 = “Tamamilə razıyam”. Alınmış məlumatların təhlilində IBM SPSS Statistics 26.0 paket proqramından istifadə edilmişdir. Yerli turistlərə tətbiq edilən sorğu nəticəsində əldə edilən kateqoriyalı suallarla bağlı statistik məlumatlar tezlik (n) və faiz (%) paylanmaları, orta dəyərlər və standart kənarlaşmalar şəklində verilir.

FƏSİL I. QARABAĞIN TURİZM POTENSİALI VE ÜMUMİ ANALİZİ

1.1. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrinin Turizm Potensialı

Turizm böyük iqtisadi və sosial faydaları olan, məşğulluğu təmin edən və ÜDM-i artıran iqtisadi xilaskar hesab edilsə də, xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda geniş spektrli problemlərin mənbəyi kimi də görünür. Bu problemlərdən biri də transmilli şirkətlərdən gələn sərmayənin böyük bir hissəsinin əldə edilən gəlir vasitəsilə turizmə qaytarılmasının yaratdığı iqtisadi sızma kimi ifadə edilə bilər (Smith, 1989:214). Məlumdur ki, turizm əmək qabiliyyətli əhəlinin tərkibini ənənəvi kənd təsərrüfatı sənayelərindən xidmətə əsaslanan turizm və qonaqpərvərlik sənayələrinə dəyişdirərək cəmiyyəti və mədəni kimliyi pozur (Macleod, 2004:112). Bu vəziyyət turizmdə yeni bir perspektiv olaraq alternativ turizmi gündəmə gətirib və bir çox insanlar turizmdəki bu transformasiyanı tam olaraq müəyyən edə bilməsələr də instinktiv olaraq qəbul ediblər. Ancaq təəccüblüdür ki, alternativ turizmin hamı tərəfindən qəbul edilmiş və ya geniş şəkildə qəbul edilmiş tərfi yoxdur. Alternativ turizm, kütləvi hərəkətlərlə müqayisədə təyinat bölgələrinə və əhaliyə daha az mənfi təsir göstərən turizm yanaşmasına aiddir (Ateljevic, Morgan and Pritchard, 2007:56). Turizmin bu yeni forması ən arzuolunmaz turizm növü olan “kütləvi turizm” və ya “ənənəvi turizmə” alternativ həll yolu kimi meydana çıxmışdır (Isaak, 2010:26). Başqa sözlə, alternativ turizm ənənəvi, klassik kütləvi turizm fəaliyyətlərinin mənfi təsirlərini azaltmaq və bir çox yeni turizm məhsullarını bir araya gətirmək üçün yaradılmış bir turizm növüdür (Hacıoğlu və Avcıkurt, 2011:65). Alternativ turizm anlayışı bizim öyrəşdiyimiz və hamının tanıdığı ənənəvi kütləvi turizmdən fərqli bir məhsulun təqdimatını nəzərdə tutur (Aydın və Eren, 2019: 36). Ənənəvi kütləvi turizm (mass tourism) “əvvəlcədən təşkil edilən, xidmətlərin birləşdirildiyi və qiymət verildiyi və səyahət təşkilatçıları tərəfindən qruplar halında müəyyən yerlərə təşkil edilən turizm növü” kimi müəyyən edilir (Bahar, 2003:151). Alternativ turizm ənənəvi turizmə alternativ olaraq ortaya çıxdı. Bu səbəbdən, ümumi qəbul edilmiş qaydalara görə ənənəvi turizm “sərt”,

alternativ turizm isə “yumşaq” kimi xarakterizə olunur (Cheia, 2013:57). Turizmin bu anlayışı müasir turizm sənayesinin tərkib hissəsidir.

1970-ci illərdən etibarən qlobal neoliberalizmin yayılması turizm sektorlarının neoliberal mühitə əsaslanaraq oriyentasiyasına və transformasiyasına kömək etmişdir (Bianchi, 2009:489). Alternativ turizmlə bağlı məsələlər kütləvi turizmə alternativ turizm formalarının cavabı və tənqidi olaraq yüksəlməyə başladı və 1980-ci illərin davamlılıq müzakirələri nəticəsində ortaya çıxdı (Cornelissen, 2005:26). İnkişaf etməkdə olan ölkələrin nöqteyi-nəzərindən alternativ turizm turizmin inkişafının daha iştirakçı, ədalətli, mədəni və ekoloji cəhətdən uyğun formasını təşviq edən kimi görülməyə bilər (Rogerson, 2004:18). Turizmə alternativ yanaşmalar hakim neoliberal qloballaşmaya meydan oxumaq kontekstində nəzərdən keçirilməlidir (Higgins-Desbiolles, 2012:46).

1.1.1. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində İdman Turizmi

Hazırda turizm və idmanın qarşılıqlı əlaqəsi artır. Hər iki sektor müasir tələblərə uyğun olaraq qloballaşan iqtisadiyyatda sürətlə inkişaf edən sənayelərdir (Aydın və Eren, 2019:45). Turizm sektorunda artan inkişaf tempi ilə insanlar təkcə günəş, qum və dəniz elementlərini özündə birləşdirən kütləvi turizm fəaliyyətlərinə deyil, həm də daha maraqlı hesab edilən yeni turizm növlərinin axtarışına yönəlir. Turistlərin kütləvi turizmdən fərqli gördükləri turizm növlərindən biri də “idman turizmi”dir. İdman turizmi insanların evlərini tərk edərək idman tədbirlərinə baxmağa vaxt sərf etmələri və ya bu tədbirlərdə iştirak etmək üçün birbaşa səyahət etmələri nəticəsində baş verən bütün fəaliyyətlərdir (Biləlov, 2006:37). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri futbol, voleybol, boks, güləş, velosiped idmanı, qolf kimi dünyada məşhur olan və çox geniş auditoriyaya malik idman növləri üçün yüksək potensiala malikdir. Yaxın vaxtlarda bu fəaliyyətlərlə bağlı layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

1.1.2. Qarabağ Və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Dini Turizm

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur turizm bölgələrindəki tarixi məscidlər, ziyarətgahlar və alban xristian kilsələri dini turizm üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Qutlu Musa türbəsi, Genceser monastırı, Ağoğlan monastırı, Qiyaslı məscidi, Ağdam Cuma məscidi, Aşağı Gövher Ağa məscidi, Saatlı məscidi, Çöl Qala məscidi, Mardinli məscidi, Dondarlı məscidi, Mardinli məscidi, Hacı Ələkbər məscidi, Qəçərdə məscidi, Qaradalı məscidi və digərləri bunlardır. bu turizm bölgələrinin dini turizmində potensial olaraq istifadə edilə bilən əsərlər (Qarabağ İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları Mərkəzi, 2022).

1.1.3. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Mağara Turizmi

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonları Azərbaycanın mağara turizmi potensialına malik turizm bölgələri sırasındadır. Mağara turizmi baxımından əhəmiyyətli potensiala malik Qarabağ rayonunun Xocavənd ərazisində yerləşən Azıx mağarasının 8 dəhlizi və dərinliyi 600 m-dir. Uzunluğu ilə diqqət çəkən mağaralardan biridir. Onun bəzi dəhlizlərinin hündürlüyü 20-25 metrdir. Zar və Tağlar mağaraları da mağara turizmi ilə maraqlanan ziyarətçilər üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir (Qarabağ İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları Mərkəzi, 2022).

1.1.4. Qarabağ Və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Termal Turizm

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri müalicəvi termal sularla zəngindir. Dəniz səviyyəsindən 2225 metr yüksəklikdə yerləşən “İstisu” termal suyu Kəlbəcərin qərb hissəsində, Şərqi Zəngəzur rayonunda yerləşir. Bir çox xəstəliyin müalicəsində əhəmiyyətli təsirləri olduğu bilinir. Laçında çoxlu termal, müalicəvi sular, Şuşada “İlksu”, Zəngilanda “Turşsu”, rayonun digər yerlərində “Kotursu” var (Qarabağ İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları Mərkəzi, 2022).

1.1.5. Qarabağ Və Şərqi Zəngəzur Bölgələrində Ekoloji Turizm

Coğrafi mövqeyi və zəngin təbiəti baxımından rəngarəng olan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələri velosiped sürmək, trekking, vəhşi təbiəti müşahidə etmək, təbiət gəzintiləri, botanika bağı turları, kənd və təsərrüfat ərazilərində turizm, paraşütlə tullanma, zipline, balıqçılıq, çay oyunları və s. üçün imkanlar təklif edir. Bir çox fərqli fəaliyyət növləri ilə ekoloji turizm potensialına malikdir.

FƏSİL II. QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ TURİZM BİZNESİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

2.1. Qarabağın Coğrafi Xüsusiyyətləri və Mədəni Turizmi

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyat, incəsənət və musiqi mədəniyyəti ilə zəngindir. Xalqın zəhməti nəticəsində yaranan və rayon həyatında geniş istifadə olunan Qarabağ sənətkarlıq sənətinin böyük və zəngin tarixi var. Qarabağdan tapılan qablar, silah-sursat və bəzək əşyaları təkcə tarixi fakt deyil, həm də onları hazırlayan ustanın ustalığı haqqında qiymətli məlumat mənbəyidir. Sənət əsərləri arasında elələri də var ki, onların üzərindəki rəsmlər və bəzəklər vasitəsilə dövr insanların adət-ənənələri, adət-ənənələri, dini inancları, hətta geyimləri haqqında məlumat verə bilər. Qarabağ xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri geyimdə də öz əksini tapır. Bu xüsusiyyət həm müəyyən formalı geyimlərdə və onların ornamentlərində, həm də bədii tikmədə, toxuculuqda və toxuculuqda özünü göstərir (Soltanova, 2015:45).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, tarixi və mədəni turizm potensialı baxımından; Bəylər Evi, Xan Qızı Natevanın Sarayı, İbrahimxəlil Xan Sarayı, Şuşa qalası, Qarabağ Xan Sarayı, Səlim Karvansarası, Üzeyir Hacıbəylinin Evi, Bülbül Evi Muzeyi, Molla Pənah Vəqfi Türbəsi, Ağdam Dövlət Dram Teatrı, Şahbulak qalası və bir çox başqa tarixi və mədəniyyət abidələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2020-ci ilin sonundan bu işlərin bir çoxunun bərpaasına başlanılıb.

Qarabağ bölgəsi Cənubi Qafqazda, Azərbaycanın cənub-qərbində, Ermənistan və İranla sərhəddə yerləşir. Dağlıq və əngəlli relyefə malikdir və hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 800-3000 metr arasında dəyişir (Əhmədova, 2011). Rayon dağlıq təbiətə görə böyük meşələrlə örtülüdür və dərin dərələr, çaylar və göllər ilə kəsilir. Qamış dağı 3724 metr hündürlüklə ən yüksək nöqtədir və bölgənin əsas çayları Tərtər, Həkəri, Arpaçay, Bazarçay, Bərgusat və Okçuçaydır. Rayon coğrafi mövqeyinə görə strateji əhəmiyyət kəsb edir (Hüseynov, 2012: 104).

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur adlı iki iqtisadi rayon yaradıldı. Qarabağ iqtisadi zonası Xankəndi, Xocavənd, Xocalı, Ağdam, Şuşa, Füzuli, Tərtər, Ağcabədi və Bərdə vilayətlərini, Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonası isə Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər vilayətlərini əhatə edir. Əyalətlərin bərabər inkişafını təmin etmək üçün işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi zonalara bölünməsi qərara alındı. (Cəfərov, 2021). Qarabağ bölgəsi yarımsəhra iqlimi ilə xarakterizə olunur. Yay ısti və quraq, qışı soyuq və yağışlı keçir. Yüksək hündürlükdə dağlıq ərazilərdə qar yağır (Babayeva et al., 2022: 87). Rayon iqliminə görə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün əlverişli şəraitə malikdir, xüsusilə meyvə və qoz-fındıq becərilməsi və şərab istehsalı üçün idealdır (Adilova, 2021: 47).

“Qarabağ” adı tarixi anlayış kimi erkən orta əsrlərdən (VII əsr) istifadə edilmişdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi əvvəlcə konkret məkana aid tarixi-coğrafi anlayış olsa da, sonralar Azərbaycanın daha geniş coğrafi ərazisi ilə əlaqələndirilmişdir. Adın etimoloji mənası “qara bağ” kimi izah edilir. “Kara” sözünün Azərbaycan türkcəsində də “sıx”, “qalın”, “böyük”, “əzəmətli”, “qaranlıq” kimi mənaları var. Bütün mənbələrdə sözün türk mənşəli olduğu bildirilir (Əsgərov, 2010: 103; Həsənov, 2018: 449).

XX əsrin sonlarında Qarabağ bölgəsinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı nəticəsində Azərbaycan Respublikası bu bölgədəki administrasiyasını itirmiş və nəticədə onun turizm potensialından istifadə etmək mümkün olmamışdır. Qarabağ bölgəsi SSRİ dövründə və ondan əvvəlki dövrdə mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınıb. SSRİ dövründə turizm o qədər də geniş yayılmasa da, 1987-ci ildə rayona gələnlərin sayı 250 min nəfərə çatmışdır. Bunun 200 min nəfəri SSRİ-nin digər respublikalarından gəlmişdir.

50 min nəfər xarici ölkələrdən gəlmişdir (Cabbarov et al., 2020: 38). Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra rayona qeyri-qanuni səfərlər edilməyə başlandı. Erməni mənbələrinin məlumatına görə, 2005-ci ildə 4000, 2010-cu ildə 8000, 2015-ci ildə 16589, 2019-cu ildə isə 2000 nəfər olub.

Şəkil 2.1: Qarabağ Bölgəsinin Coğrafi Yeri

Mənbə: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2021

2020-ci ildə rayona 41963 nəfər, 2020-ci ildə isə İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər 2500 nəfər səfər edib. Turistlərin gəldiyi ölkələrə nəzər saldıqda görürük ki, siyahıda Ermənistan, Rusiya, Fransa, ABŞ, Gürcüstan və İran kimi ölkələr yer alır. Ümumilikdə, dünyanın 80 müxtəlif ölkəsindən bölgəyə səfərə gələn turistlərin olduğu görünür (Golunova və Zotova, 2021: 702-703).

Göründüyü kimi, regionun turizm potensialı bir çox ölkələrdən turistləri cəlb edir. Yalnız işğal zamanı rayona səfərin qanuni olmaması turistlərin sayının az olmasına səbəb olub. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan İkinci Qarabağ Müharibəsi nəticəsində uzunmüddətli işğal prosesi başa çatıb və Qarabağ bölgəsinin idarəsi Azərbaycan tərəfinə keçib. Bununla da bölgəyə səfərlə bağlı məhdudiyyətlər və çətinliklər aradan qaldırılıb. Növbəti illərdə bu istiqamətə gələn turistlərin sayında əhəmiyyətli artım olacağı gözlənilir (Abdullayeva, 2021: 41).

Müharibədən sonra bölgədə infrastruktur işləri sürətlə aparılmağa başlandı və turizm sektoru inkişaf proqramları və strategiyaları ilə dəstəkləndi (İsmayılov, Əhmədova və Qasimov, 2021: 238). Məlum olduğu kimi, bir bölgədə turizmi inkişaf etdirmək üçün infrastruktur obyektlərinin, xüsusən də nəqliyyatın olması çox vacibdir. Bu səbəbdən

bölgəyə rahat gediş-gəlişi təmin etmək üçün yeni avtomobil yolları açılıb. Qəbul edilmiş Dövlət Proqramına uyğun olaraq Qarabağ bölgəsində yol infrastrukturunu sürətlə yaradılmağa başlanmış və qarşıya qoyulan hədəfin böyük hissəsi yerinə yetirilmişdir (Vəliyeva, 2022: 18). Bundan əlavə, iki fərqli əyalətdə beynəlxalq hava limanları istifadəyə verilib. 26 oktyabr 2021-ci il tarixində Füzuli hava limanının, 20 oktyabr 2022-ci il tarixində isə Zəngilan hava limanının açılış mərasimi keçirilmişdir. Laçın Beynəlxalq Hava Limanının 2024-cü ildə istifadəyə verilməsi planlaşdırılır. Nəqliyyatla bağlı bu işlər rayonda turizmin inkişafına mühüm töhfə verəcək. Bir neçə vilayətdə hava limanlarının və yeni magistralların olması bölgəyə asan giriş imkanı verəcək (Caferli, 2021: 111).

Qarabağ bölgəsində də yerləşmə imkanlarını təmin etmək üçün otellər tikilir. Xüsusilə Şuşa şəhərində tikilən mehmanxanalarda yüksək keyfiyyətli xidmət göstərmək üçün çoxlu imkanlar var. Konfrans zalları, iclas otaqları, restoranlar, mağazalar, avtodayanacaqlar və digər zəruri infrastruktur obyektləri qonaqların istifadəsinə verilir. Eyni zamanda, Zəngilan və Ağdam kimi vilayətlərdə mehmanxana müəssisələrinin tikintisi davam etdirilir. Belə infrastruktur xidmətləri yaradıldıqdan sonra bu rayona turlar təşkil olunmağa başlanıb. Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin təşkil etdiyi bu turlarda rayonun təbii gözəllikləri, mədəni irsi və digər turizm məhsulları turistlərə təqdim olunur (Məmmədov və Əhmədov, 2022: 218; tourism.gov.az).

Qarabağ Azərbaycan Respublikası üçün mühüm regiondur və tarix boyu bir çox sivilizasiyalara ev sahibliyi edib. Onun ən qədim qalıqları eramızdan əvvəl 4-cü minilliyə aiddir (Onk, 1997: 2). Rayondakı tarixi tikililər, mədəni irs və təbiət əraziləri turizm potensialı baxımından çox qiymətlidir. Şuşa, Kəlbəcər, Ağdam, Laçın, Xocalı, Cəbrayıl kimi vilayətlər mədəni əhəmiyyətli yerlərdir. Rayonda qalalar, tarixi məhəllələr, rəssamların ev muzeyləri, təbii bulaqlar, ziyarətgahlar kimi mədəni sərvətlər mövcuddur (Vəliyev, 2022: 214).

2.2. Müasir Turizm Biznesinin Qurulmasında Qarabağın Tarixi İnfrastrukturların Əhəmiyyəti

Dünyada özünəməxsus mədəni sərvətləri olan müxtəlif istiqamətlər var. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi də zəngin tarixi və mədəni irsi ilə mədəni turizm üçün əla məkan kimi seçilir. Bölgədəki turistik yerlər və mədəni sərvətlər turistlərə bölgənin zəngin tarixi və mədəniyyətini kəşf etmək imkanı verir. Bundan əlavə, ənənəvi Azərbaycan memarlığı, mətbəxi, əl işləri və musiqisi turistlərin diqqətini cəlb edən elementlər sırasındadır (Seferov və Hesenov, 2006: 263; Seferov and Vəliyeva, 2020).

Şuşa, Əsgəran və Şahbulaq qalaları: Şuşa Azərbaycanın ən gözəl bölgələrindən biri və Qarabağın mədəniyyət mərkəzi hesab olunur. Qarabağ xanlığı dövründə (1747-1822) 1750-1751-ci illər arasında Şuşada müdafiə məqsədi ilə qala tikilmişdir. Bu qala Pənahəli xanın şərəfinə “Pənahabad” adını almış, sonralar “Şuşa qalası” kimi tanınmağa başlamışdır. Azərbaycan memarlığının gözəl nümunələrindən biri olan qala Arran memarlıq məktəbi üslubunda tikilmişdir. Yerli daşlardan və əhəng-yumurta sarısı qarışığından istifadə edilməklə tikilən qalanın üç qapısı var və Gəncə qapısı yüksək memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Qala dairəvi mühafizə qüllələri ilə təchiz olunub və onu şəhərin mərkəzi ilə birləşdirmək üçün yüksək memarlıq keyfiyyətinə malik körpü də tikilib. Bu körpü “Qala körpüsü” kimi tanınır (Mukarramoğlu, 2022a: 9).

Əsgəran qalası düşmənin düzəndən Şuşaya mümkün hücumlarının qarşısını almaq üçün tikilmişdir. Qalanın çay sahilində yerləşən hissəsi uzunluğu 250 metr olan qoşa divarlardan ibarətdir. Çay daşından hörülmüş qala divarlarının eni 2 metr, hündürlüyü bəzi yerlərdə 9 metrdir. Qarqarçayın sahilləri çox hündür və sıldırım olduğundan düşmən bu qalanı almadan Şuşaya doğru irəliləyə bilməzdi. Əsgəran qalası həm arxitekturasına, həm də dövründə malik olduğu əhəmiyyətə görə çox qiymətlidir (İbrahimov, 2011: 15).

Şəkil 2.2: Əsgəran Qalası

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=139090291>

Əsgəran qalası müdafiə məqsədi ilə tikilmiş mühüm tikilidir. Dəqiq tarix və kim tərəfindən tikildiyi mübahisəlidir. Bəzi mənbələrə görə 1786-cı ildə İbrahim Xan, digərlərinə görə isə 1750-1760-cı illərdə Mehrelı Han tərəfindən tikilmişdir. Qala Şuşa şəhərindən 24 km aralıda, Qarqarçayın sağ və sol sahilində dağlıq ərazidən keçən yerdə yerləşir (Medetoğlu, 2018: 4).

Şəkil 2.3: Şahbulaq Qalası (Tərnəkut Qalası)

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=147718469>

Şahbulaq qalası (Tərnəkut qalası): XVIII əsr Azərbaycan memarlığının görkəmli nümunələrindən biridir (Alioğlu, 2021: 6). Qarabağ xanı Pənahəli xanın 1751-1752-ci illərdə tikdirdiyi qala öz adını Ağdamdakı eyniadlı bulaqdan almışdır. Qala müdafiə məqsədi ilə düzbucaqlı planda tikilib, divarlar və gözətçi qüllələri ilə əhatə olunub. 18-ci əsrə aid qalanın divarları iki əsrdən artıqdır ki, öz əzəmətini qoruyub saxlayır. Qala su ehtiyatları ilə zəngin bir bölgədə yerləşdiyi üçün strateji əhəmiyyətə malikdir (Sahat, 2020: 16). Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra ermənilər qaladan kilsə kimi istifadə ediblər (İsmayılov, 2020:1).

Gövhər Ağa və Ağdam məscidləri: Şuşanın digər mühüm mədəni sərvəti Gövhər Ağa məscididir. Yuxarı və Aşağı Gövhər Ağa məscidləri adlanan iki oxşar məscid var. Bu məscidlər Şuşa mədəniyyətini simvolizə edən elementlər sırasındadır (Əlizadə, 2006: 113).

Şəkil 2.4: Yukarı Gövhər Ağa məscidi

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=147582918>

Yukarı Gövhər Ağa məscidi: Şuşanın mərkəzi meydanında yerləşən ən qədim məsciddir və 1883-cü ildə Gövhər Ağa tərəfindən maliyyələşdirilib. Bu səbəbdən məscid adını Qarabağ xanı İbrahim Xəlilin qızı Gövhər Ağadan almışdır (Qarabağ İrsinin Əbədi Yaddaşı, 2008: 16). Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən dövlət əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidəsi kimi qeydiyyatla alınıb.

Şəkil 2.5: Aşağı Gövhər Ağa Məscidi

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=150090852>

Aşağı Gövhər Ağa məscidi: 1874-1875-ci illərdə tikilib və eyni dövrün memarlıq xüsusiyyətlərini daşıyır. Hər iki məscidin memarı Kerbelayi Safiyan Karabağlıdır. Hər iki məscid Şuşa mədəniyyətini simvolizə edən mühüm tikililər sırasındadır (Mukarramoğlu, 2022b: 8). İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra bölgədə yenidənqurma işləri sürətlə davam edir. Bu çərçivədə Yukarı Gövhər Ağa məscidində irimiqyaslı yenidənqurma və bərpa işləri yekunlaşıb (president.az).

Şəkil 2.6: Ağdam Cümə Məscidi

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=147713292>

Ağdam rayonunda yerləşən Ağdam Cümə məscidi: 1870-ci illərdə rayonun mühüm ticarət mərkəzinə çevrildiyi dövrdə tikilib və Qarabağın nadir dini memarlığının monumental nümunələrindən biridir (Həlilov və b., 2017: 32). İki minarəli olan bu məscidin memarlığı Gövhər Ağa məscidi kimi Kerbelayi Safiyan Karabağıdır. Hərimin planı ənənəvi kvadrat formadadır və ortada dörd sütun var. Məscid qadınların namazı üçün nəzərdə tutulmuş eyvanları olan yan tağlara malikdir və sadə şəkildə bəzədilmiş mehrab yuvası ilə diqqət çəkir. Məscid klassik sadəliyi və həndəsi formasının saflığı ilə funksional tələblərə mükəmməl cavab verən plana malikdir (Ketanov, 2016: 6).

Şəkil 2.7: Çörək Muzeyi

Mənbə: <https://az.wikipedia.org/w/index.php?curid=524463>

Çörək Muzeyi: Ağdam Çörək Muzeyi keçmiş SSRİ-də birinci, dünyada isə ikinci muzey hesab olunur. Muzey 1983-cü il noyabrın 25-də açılıb və SSRİ dövründə böyük diqqət çəkib (Salmanlı, 2020: 11). Muzeydə daşlaşmış taxıllar, əl dəyirmanları, köhnə kitablar və kənd təsərrüfatı alətləri kimi müxtəlif nümunələr var idi. Muzey fəaliyyətə başladıqdan sonra onu ziyarət edən xarici qonaqlar tərəfindən təxminən 300 əsər hədiyyə edilmişdir (Mukarramoğlu, 2022c: 10). Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı eksponatların bir qismi muzeydən götürülərək Azərbaycan Tarixi Muzeyinə hədiyyə edilib. Lakin muzey 1992-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb.

Muzeyin İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş Ağdam rayonunda yenidən qurulması planlaşdırılır (Babayev, 2023: 11).

Şəkil 2.8: Xudafərin Körpüsü

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=32604562>

Xudafərin körpüsü: Xudafərin körpüsü 1027-ci ildə Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmməd tərəfindən Ravadilərə qarşı döyüşmək üçün tikilmişdir. İpək Yolu üzərində yerləşən körpünün bir hissəsi Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana yürüşü zamanı dağıdılmış və sonradan bərpa edilmişdir. İkinci körpü 13-cü əsrdə Elxanilər dövründə tikilib və onun yalnız 3 keçidi ayaqda qalıb (Azadi, 2020: 30). Hər iki körpü Araz çayı üzərində yerləşir. Xudafərin körpüsü Azərbaycan memarlıq sənətinin incisi sayılan tarixi abidədir və fars mənbələrində adı “Allahın yaratdığı” mənasındadır (Hüseyn, 2021: 7). Körpü Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında keçid rolunu oynayır (Vəliyev, 2022: 9). Körpünün tikintisində müsəlman memarlıq məktəbinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən istifadə edilmiş və onun sütunları təbii qayaların üzərində tikilmişdir (Giyasi, 2018: 14).

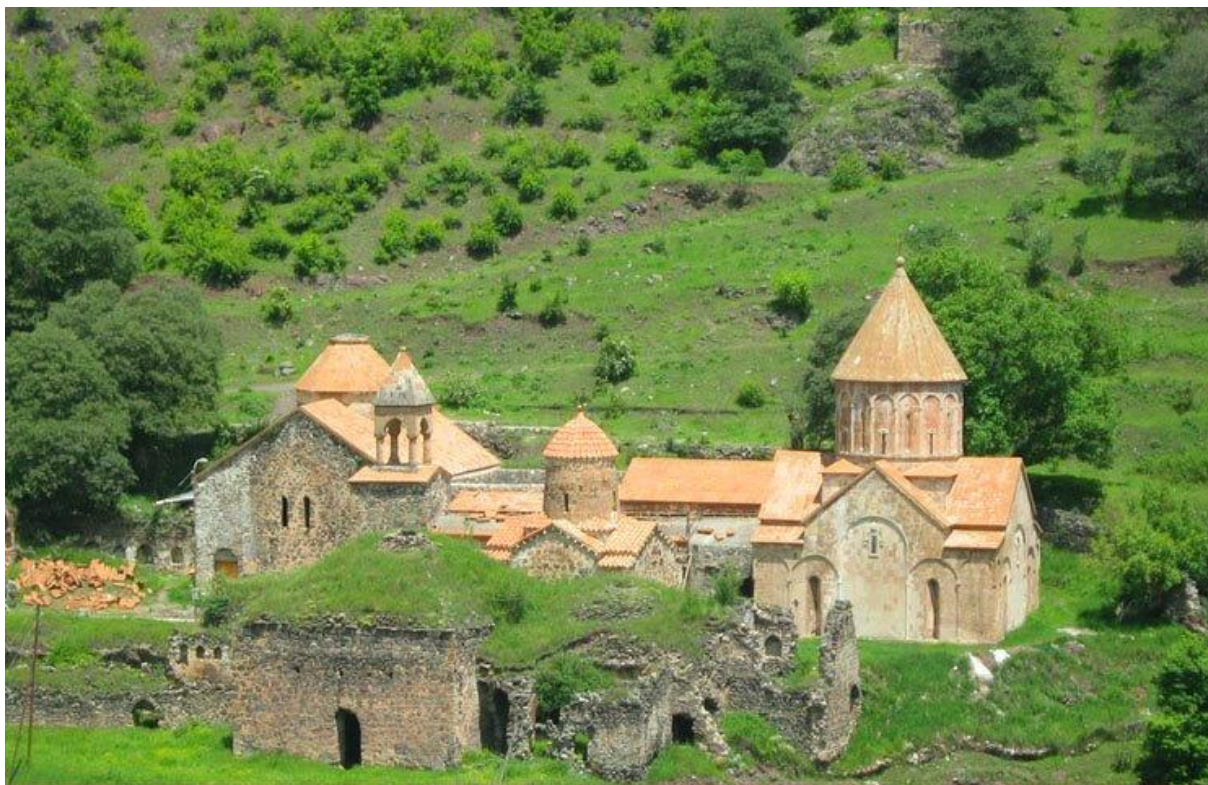
Şəkil 2.9: Azıx Mağarası

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=11600835>

Azıx mağarası: Dünya əhəmiyyətli arxeoloji əsər olan Azıx mağarası Xocavənd rayonunun Azıx kəndində, Quruçayın sol sahilində yerləşir. Dünyanın ilk insan məskənlərindən biri olan mağara daş dövrü insanların məskəni kimi məşhurdur. 1960-cı ildə kəşf edilən mağaranın sahəsi 800 km², uzunluğu 600 metr olan 8 dəhlizdən ibarətdir (Sarıyeva, 2018: 15). Mağara Quruçay mədəniyyəti, Açıq mədəniyyəti və Mustye mədəniyyəti dövrlərində məskunlaşmışdır. 1968-ci ilin iyununda Paleolit dövrünə aid arxeoloji ekspedisiya qrupu Azıx mağarasının V təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 18 yaşlı qadının çənə sümüyü aşkar etmişlər. Tapıntı üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində tapılan sümüyün ən azı 350-400 min il yaşı olduğu məlum olub. Eyni zamanda mağaradan 1-1,5 milyon il əvvələ aid paleolit və mezolit dövrlərinə aid daş kəsici alətlər də aşkar edilib. Bu, mağaranın çox əhəmiyyətli bir tarix və mədəniyyətə malik olduğunu göstərir (Tahirkızı, 2013: 15).

Şəkil 2.10: Xüdəvəng Monastırı

Mənbə: <https://az.shafaqna.com/AZ/123062/az%C9%99rbaycanin-m%C9%99sihi-m%C9%99b%C9%99di-xudav%C9%99ng-monastiri-oz%C9%99l-video/>

Xüdəvəng, Gencesar, Amaras və Ağoğlan monastırları: Xaç şahzadələri Alban kilsəsinin müstəqilliyini elan etmək üçün təkcə knyazlığın ərazisində deyil, digər bölgələrdə də kilsə və monastırlar tikməyə və təmir etməyə başladılar. Məhz buna görədir ki, Kəlbəcər rayonu ərazisində Tərtərçayın sol sahilində yerləşən, xalq arasında Xüdəvəng – “Tanrı məbədi” kimi tanınan monastır kompleksi tikilmiş və bu Xaç şahzadələrinin ilk dini mərkəzi olmuşdur. Xaç Knyazlığının metropoluna çevrilmiş bu abidənin tikintisi müxtəlif dövrlərə aiddir. Burada ilk dəfə VI-VII əsrlərdə kilsə tikilmişdir. Monastırın ən möhtəşəm məbədi sayılan 4 sütunlu Arzu Hatun məbədi 1211-ci ildə tikilmişdir. Monastır kompleksi orta əsr Qarabağının mədəniyyət mərkəzlərindən biri hesab olunur (Niftaliyev, 2022: 24).

Şəkil 2.11: Gencesar Monastırı

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=62309481>

Kəlbəcər rayonunun Vəngli kəndində yerləşən Gəncəsər monastırının əsas tikililəri XIII əsrdə tikilib. Monastırın yerləşdiyi Xaçınçayın sahilindəki təpə xristianlıqdan əvvəl də müqəddəs yer sayılırdı. Gəncəsər monastırı Qafqaz Albaniyasının dini və mədəniyyət mərkəzi idi. Gencesar monastır kompleksi kilsə, şəxsi giriş və yardımçı tikililərdən ibarətdir. Monastır divarlarla əhatə olunub və cənub və qərbdən iki qapısı var. Əlavə binaların hücrələri və otaqları şimal və cənub divarları ilə birləşmişdir. Kompleksin cənub qapısının yaxınlığında yerləşən kilsənin təməli 1216-1238-ci illər arasında Alban şahzadəsi Həsən Cəlal tərəfindən qoyulmuşdur. Müasir mənbələrə görə, əsl adı Həzinədağ məbədi olan bu tarixi tikili Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən dünya miqyaslı abidə kimi qeydə alınmışdır (Məmmədova, 2004: 124-125).

Şəkil 2.12: Amaras Monastırı

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=28402508>

Qafqaz Albaniyasının mərkəzi olan Azərbaycanda erkən xristian dövrünə aid abidələr var. Bu abidələr arasında Amaras monastırının çox mühüm yeri var. Qarabağın Xocavənd vilayətindəki Amaras monastırı xristian alban irsinin ən qiymətli nümunələrindən biridir (Sarıyeva, 2021: 7). Arxeoloji tədqiqatlar abidənin üç tikinti mərhələsini müəyyən etmişdir: birinci mərhələ IV əsrə, ikinci mərhələ 10-cu əsrə, üçüncü mərhələ isə 19-cu əsrə aiddir. Bundan əlavə, çoxsaylı məbədlər tikdirmiş və köhnə məbədlərin bərpasına göstəriş verən Alban hökmdarı III Mömin Vaçaqanın (487-510) dövründə məbəddə yenidənqurma işləri aparılmışdır. Lakin çoxsaylı tikinti, söküntü və yenidənqurma işlərinə baxmayaraq, müasir məbəd binası ilkin formasını qoruyub saxlamışdır. İşğal zamanı ermənilər bu abidəyə sahib çıxmağa çalışmış və strukturda bəzi bərpa işləri aparmışlar (Cafersoy, 2021: 10).

Şəkil 2.13: Ağoğlan Monastırı

Mənbə: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=43106524>

Xristianlıqla bağlı digər mühüm tarixi tikili Ağoğlan monastırıdır. Ağoğlan monastırı və ya Sisarnavəng Laçın şəhəri yaxınlığındakı Kosalar kəndində Ağoğlan çayının sahilində yerləşir. 5-6-cı əsrlərə aiddir. Əsrlərə aid olan bazilikadır (Hacıyev, 2010: 23). Rəvayətə görə, monastır kompleksi qədim politeist məbədinin yerində tikilmişdir. Xristian inancına görə, monastırda Müqəddəs Georginin müqəddəs yadigarı saxlanılır. Monastırın Azərbaycan mənbələrində işlənən adı abidənin yanından keçən kiçik dağ çayının adı ilə bağlıdır. Əsas kilsə binası və zəng qülləsi 1779-cu ildə təmir edilmişdir. Bu barədə məlumat verən kilsə kitabəsi 1967-ci ildə itmişdir (Qarayeva, 2021: 10).

FƏSİL III. QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ TURİZM BİZNESİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ANALİZİ

3.1. Qarabağ Bölgəsində Turizm Sektorunun İnkişafına Təsir Edən Araşdırmalar

Şuşa və onun ətrafındakı tarixi tikililərin əhəmiyyətinə diqqət çəkən Caferov (2016) bildirir ki, rayonun zəngin təbii sərvətləri və əlverişli iqlim şəraiti mədəniyyətin inkişafına kömək edir. Rayonun yaşayış məntəqələrində son tunc və erkən dəmir dövrünə aid daş qutu qəbirlərə və kurqanlara tez-tez rast gəlinir. Həmçinin bölgədə tarixi qalalar, körpülər, hamamlar kimi mədəni sərvətlərin olduğu və əcnəbi səyyahların bu tikililərə baş çəkərək məlumat əldə etdikləri bildirilib. Cabbarov, Abbasova və Tanrıverdi (2020) tərəfindən aparılan araşdırma Azərbaycan Respublikasının turizm potensialının əhəmiyyətinə və Dağlıq Qarabağın və Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş digər ərazilərin işğaldan azad edilməsinin turizm baxımından yaradacağı imkanlara diqqət yetirir. Məqalədə regionda turizm infrastrukturunun bərpası və turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı üçün tövsiyələr verilir. Vurğulanıb ki, rayonda sağlamlıq turizmi, ekoturizm və mədəniyyət turizmi inkişaf etdirilə bilər. İsmayılzadə (2021) “Qarabağın qədim abidələri” adlı əsərində bölgədəki qədim abidələrin tarixi və əhəmiyyəti haqqında məlumat verir. Azıx mağarası, Hüdafərin körpüsü, Xocalı qəbiristanlığı və Kəlbəcər qayaüstü rəsmləri kimi tikililər böyük memarlıq əhəmiyyətinə malikdir. Bu strukturların tədqiqi və beynəlxalq səviyyədə təbliği Azərbaycana və dünya mədəniyyətinə töhfə verir. Şuşadakı tarixi tikililərin turizm potensialını araşdıran araşdırmasında Cafersoy (2022) Laçın, Şuşa və Hocalıdakı kilsə və ziyarətgahların turizm baxımından bölgədə mühüm yerlər olduğunu qeyd etmişdir. Bu potensialdan istifadə ölkənin tarixi əsərlərinin təbliği, iqtisadi qazanc əldə etmək və erməni təbliğatının əksinə çevrilməsi baxımından faydalı ola bilər. Mehdizadənin (2022) araşdırması regionun turizm potensialı, mövcud vəziyyəti və gələcək fəaliyyətləri kimi məsələlərə yönəlib. Araşdırmada Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Azərbaycanın ən turistik bölgələrindən

biri olduğu və tarixi mədəniyyəti ilə böyük turizm potensialına malik olduğu bildirilib. Məqalədə vurğulanı ki, bölgədəki tarixi tikililər və mədəni irs turistlər üçün cəlbedici imkanlar yarada bilər. Mədəni turizmin bölgəyə gələn turistlərin sayına əhəmiyyətli təsir göstərə biləcəyi qənaətinə gəldi. Məmmədov və Əhmədovun (2022) tədqiqatlarında işğaldan azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının turizm potensialı, xüsusilə Qarabağ bölgəsinin turistik cəlbediciliyi araşdırılmışdır. Turizm sektorunda mövcud olan problemlər və imkanlar müəyyən edilib, rayonda turizmin davamlı inkişafı üçün təkliflər verilib. Xüsusilə bildirilmişdir ki, rayonda ekoturizm və mədəni turizm potensialı yüksəkdir. Hüseynzadə və Kocaman (2023) tərəfindən aparılan araşdırmada Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin turizm potensialının ənənəvi turizm növləri ilə yanaşı, alternativ turizm baxımından da yüksək olduğu bildirilir. Bununla belə, turizm fəaliyyətinin şaxələndirilməsi və bölgənin turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, bölgənin təbii gözəlliklərinin, tarixi strukturlarının və mədəni abidələrinin düzgün planlaşdırma və marketinqlə turizm bölgələrinin inkişafına mühüm töhfə verə biləcəyi vurğulanır. Senija və Paul (2011) tərəfindən aparılan araşdırma, Bosniya və Herseqovinada müharibədən sonrakı dövrdə turizmin yenidənqurmaya necə töhfə verdiyini və turizmin məşğulluğun yaradılması, gəlirin yaradılması və regional inkişaf kimi sahələrdə necə təsirli olduğunu araşdırdı. Bu kontekstdə müharibədən sonrakı dövrlərdə mədəniyyət turizmi bir bölgənin yenidən qurulması və bərpası prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Reddy, Boyd, and Nica (2020) tərəfindən aparılan araşdırma müharibədən sonrakı dövrlərdə mədəni turizmin əhəmiyyəti və təsiri haqqında perspektiv təqdim edir. Mədəni irsin qorunması, bərpası və təbliği cəmiyyətin ümumi dəyərlərinin qorunub saxlanılmasında və turizm gəlirlərinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Mədəni turizm turistlərə bölgənin tarixini, incəsənətini, adət-ənənələrini və həyat tərzini yaşamağa imkan verən mühit yaradır, yerli iqtisadiyyata töhfə verir, eyni zamanda mədəni anlaşma və tolerantlığı təşviq edir. Greg (2018) və Eser, Dalgın and Çeken (2010) öz araşdırmalarında mədəni turizmin əhəmiyyətini vurğulayır və bunun davamlı inkişaf üçün vacib olduğunu bildirirlər. Beləliklə, müharibədən

sonrakı dövrdə mədəni turizm sülh, anlaşma və sosial şəfa prosesinə töhfə verərək bölgənin gələcəyini formalaşıdır bilər.

3.2. Qarabağ Bölgəsində Turizm Biznesinə Təsir Edən Fəaliyyətlər

Xarıbülbül Musiqi Festivalı: Qarabağ bölgəsi Azərbaycanda musiqinin vətəni sayılır. Bu məsələyə uyğun olaraq 1989-cu ildə Şuşa şəhərinin “Cıdır düzü” adlanan yerdə ilk dəfə musiqi bayramı təşkil edilmişdir. Festival öz adını yalnız bu bölgədə yayılmış Xarıbülbül adlı güldən almışdır. Bu gül may ayında çiçək açdığından bayram bu tarixlərdə keçirilirdi (Yusifova, 2021: 110). 1990-cı ildə ikinci dəfə keçirilən festival, elə həmin il “Xarıbülbül” musiqi festivalı beynəlxalq status qazandı. Sonrakı illərdə bir çox qonşu ölkələrin və SSRİ respublikalarının iştirakı ilə tədbir keçirildi. Beynəlxalq statusa malik festival təkcə Azərbaycanda deyil, SSRİ-də də mühüm mədəniyyət tədbirlərindən biri hesab olunurdu. Üçüncü festival 1991-ci ildə keçirilib və bu tədbirə 25 ölkədən təxminən 300 nəfər qatılıb (Faracova, 2021: 8). Dördüncü festival 1992-ci il mayın 15-də başlamalı idi. Burada dünyanın 30-dan çox ölkəsindən 500 nəfərin iştirakı nəzərdə tutulmuşdu. Lakin mayın 8-də Qarabağda müharibənin başlaması və Şuşa şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı ilə əlaqədar festival ləğv edilib. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev 7 may 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Şuşa şəhərini ölkənin mədəniyyət paytaxtı elan edib. o tarixdən (Mukərrəmoğlu, 2022d: 6).

Şuşa Kulinariya Festivalı: Qarabağ bölgəsi də çox zəngin kulinariya mədəniyyətinə malikdir. Bu mədəniyyəti dünyaya tanıtmmaq məqsədilə 2022-ci ildən başlayaraq Şuşa Kulinariya Festivalı təşkil olunur. Festival çərçivəsində Qarabağ bölgəsinə xas yeməklər hazırlanaraq ziyarətçilərə təqdim olunub. Bundan əlavə, iştirakçılara bu xörəklərin hazırlanma texnikası haqqında məlumat verilib. Şuşa Kulinariya Festivalında təkcə Qarabağ bölgəsi deyil, Azərbaycanın bir çox müxtəlif əyalətləri də təmsil olunub. Müxtəlif ölkələrdən iştirakçıların dəvət olunduğu festivalda Türkiyə,

Almaniya, Avstriya, Çin, Fransa, Gürcüstan, İran, İsrail, İtaliya, Malayziya və Yaponiya kimi ölkələr də təmsil olunub. Qərara alınıb ki, bu festival hər il mütəmadi olaraq keçirilsin (Heydər Əliyev Fondu, 2022).

Əl işləri Qarabağ Xalçaları: Xalça sənəti Azərbaycan xalqının qədim sənətlərindən biri və mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan xalqının toxuculuq vərdislərinin və sənətinin mühüm tərkib hissəsi olan xalçaçılıq uzun və uğurlu tarixə malik olub, günümüzə qədər gəlib çatıb. Azərbaycanda bir neçə xalçaçılıq məktəbi var ki, onlardan biri də Qarabağ xalçaçılıq məktəbidir. Qarabağ torpaqlarında xalça müqəddəs məişət əşyalarından sayılır (Sarıyeva, 2015: 15).

Qarabağ bölgəsində toxuculuq sənətinin mövcud olduğunu bu bölgənin bir çox erkən tunc dövrü kurqanlarından tapılan buxur çubuqları, toxuculuq alətləri və digər sübutlar sübut edir. Qarabağ xalçaları istehsal texnikasına, naxış və rəng zənginliyinə və bir sıra başqa xüsusiyyətlərinə görə hələ orta əsrlərdə yüksək şöhrət qazanmışdır. XIV əsrdən başlayaraq Avropaya gətirilən Azərbaycan xalçaları arasında Qarabağ xalçaları böyük əhəmiyyət kəsb edərək böyük yer tutur. Bu xalçalar yüksək estetik dəyərə malik sənətkarlıq nümunələri kimi Avropa rəssamlarının diqqətini cəlb etmişdir (Ağaməmmədov, 2015: 8). İstanbul, Peterburq, London, Vaşinqton və Paris kimi dünyanın mühüm şəhərlərinin muzeylərində Azərbaycan qadın ustalarının hazırladıqları gözəl xalça məmulatları sərgilənir (Abdullayeva, 2019: 6). Qarabağda aparılan yenidənqurma işləri çərçivəsində Milli Xalça Muzeyinin Şuşa filialının genişmiqyaslı yenidən qurulması başa çatıb. Xalça Muzeyində Qarabağ bölgəsinə aid xalçalar sərgilənir və əsərlər haqqında daha dolğun məlumat vermək üçün muzey sensor ekran sistemi kimi texnologiyalarla təchiz olunub (azcarpetmuseum.az).

Qloballaşan dünyada mədəni turizmin inkişafı beynəlxalq-geosiyasi xarakter daşımaqla yanaşı, həm də hər bir dövlətin beynəlxalq aləmdə təmsil olunmasının sürətləndirilməsi, coğrafi sərvətlərinin, mövcud imkanlarının və mədəniyyətinin təbliği vasitəsinə çevrilib. Turizm həm də yeni emosiyalar, təəssüratlar və xatirələr

yaratmaqla səyahətçini əyləndirmək və yaxşı vaxt keçirmək məqsədi daşıyan iqtisadi fəaliyyətdir. Bu təəssüratların yaradılmasında istifadə edilən ən mühüm mənbə mədəni irs mənbələridir. Mədəni tədbirlərə ölkədə turistlər üçün vacib olan istirahət şəraiti ilə yanaşı, yerli mədəniyyətlə bağlı musiqi, rəqs və teatr tamaşaları, ustad dərsləri ilə bağlı kulinariya tədbirləri, mədəni irs ehtiyatlarından istifadə və mədəni turizmdə əsas rol oynayan tədbirlər də daxildir.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda çox nadir təbiət, mədəni, milli və etnoqrafik obyektlər kompleksi mövcuddur. Tarixi irs, əlverişli coğrafi mövqe, 11 iqlim tipindən 9-nun mövcudluğu, Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi, flora və faunanın müxtəlifliyi və zənginliyi, dəniz sahilində yerləşməsi, mədəni-tarixi irsi, ləzzətli mətbəxi, yüksək qonaqpərvərlik ənənələri Azərbaycanda mədəni turizmin inkişafı üçün ümidvericidir.

Alimlər Azərbaycanda 1,5-2 milyon il əvvəl qədim insanların yaşadığını sübut etmiş, mağaralarda aparılan arxeoloji qazıntılar bizə qədim daş dövrü insanların və qədim ibtidai icmaların formalaşması və inkişafı haqqında məlumat əldə etməyə imkan vermişdir. Azərbaycanın ən qədim bölgələrindən olan Qobustandakı qayaüstü rəsmlər süjet müxtəlifliyinə görə bu torpaqların çox qədim tarixə malik olduğunu söyləməyə imkan verir (İsmayılov, 2012:51-58). Beləliklə, Azərbaycan tarixi turizmin inkişafı baxımından turistlərə müsbət imkanlar vəd edir, çünki ölkədə turizmin inkişafı üçün vacib olan 6000-ə yaxın tarixi yer var.

Qarabağ bölgəsini mədəniyyət turizmi baxımından araşdırdıqda deyə bilərik ki, rayonun füsunkar təbiəti ilə yanaşı zəngin irsi də mədəni turizmin inkişafı üçün böyük mənbədir. Qarabağ sənətkarlığının böyük və zəngin tarixi var. Qarabağdan tapılan qablar, silah-sursat və bəzək əşyaları təkcə tarixi fakt deyil, həm də onları hazırlayan ustanın ustalığı haqqında qiymətli məlumat mənbəyidir. Dövr insanların adətləri, adət-ənənələri, dini inancları, hətta geyimləri haqqında məlumatı sənət əsərlərinin üzərindəki rəsm və bəzəklərdən əldə etmək olar. Qarabağ xalq

yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri geyimdə də öz əksini tapır. Bu xüsusiyyət həm müəyyən formalı geyimlərdə və onların ornamentlərində, həm də bədii tikmədə, toxuculuqda və toxuculuqda özünü göstərir (Soltanova, 2015:45).

Şuşa Azərbaycanın mühüm xalçaçılıq mərkəzlərindən biri olub. XIX əsrin sonlarında dünya bazarlarında Azərbaycan xalçalarına tələbatın artması Şuşada xalçaçılığın daha da inkişafına səbəb oldu. Qarabağ xalçaları bədii xüsusiyyətlərinə görə iki böyük qrupa bölünürdü: naxışlı və naxışsız xalçalar. Əsrlər üçün səciyyəvi olan XVIII-XIX Şuşa xalçalarında motiv kimi daha çox nəbatı elementlər üstünlük təşkil edir.

Son zamanlar Azərbaycanda beynəlxalq əlaqələrin mədəni turizmə uyğun təşkili və inkişaf etdirilməsi, ölkənin turizm və turizm infrastrukturunun inkişafı, turizm imkanlarının təbliği sahəsində konkret vəzifələr qoyulub. Bu gün mədəniyyət turizmi xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, qədim adət-ənənələrini xarici turistlərə təqdim etməkdə mühüm rol oynayır. Üstəlik, 20 ildən artıqdır ki, davam edən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini öz gözləri ilə yaşamaq mühüm rol oynayır.

Vurğulamaq lazımdır ki, tarixi Qələbəyə qədər Bakıda mötəbər tədbirlərə, mötəbər yarışlara ev sahibliyi edən Azərbaycanın arxasında məhz QARABAĞ dayanırdı. Dünya xəritəsində Azərbaycan adlanan ölkəni tanımayanlar Azərbaycanı məhz bu qələbə sayəsində tanıdılar. Bakıda keçirilən “Nar”, “Tarix”, “Caz” və “Formula 1” yarışları, 2015-ci ildə “Avropa Oyunları”, 2017-ci ildə “İslam Həmrəyliyi Olimpiya Oyunları”, 2023-cü ildə keçirilən “19-cu Azərbaycan Beynəlxalq Səyahətlər və Turizm Sərgisi (AITF)” kimi festivallar dünyanı tanıtmaq vasitəsinə çevrilib.

Qələbədən sonra təşkil edilən tarixi Muğam və beynəlxalq musiqi festivalları və memarlıq nümunələrinin bərpası bölgənin gələcəkdə mədəni turizm üçün mühüm məkana çevrilməsi istiqamətində mühüm addımlardır.

Hər bir turizm məkanı kimi, Qarabağ bölgəsinin destinasiyaya çevrilməsinin vacib şərtlərindən biri də turistlər üçün maraqlı və gözoşşayan yerlərlə zəngin olmasıdır. Təbiəti, iqlimi, faydalı qazıntıları, tarixi və memarlığı baxımından Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Qarabağ mədəni turizm destinasiyasının formalaşması üçün zəngin mədəni turizm ehtiyatlarına malikdir.

Qarabağın ekoloji, dağ, qış, ovçuluq, sağlamlıq kimi bir çox turizm növlərinin inkişafı üçün böyük imkanlar var. Ekoturizmi bu ərazilərin gələcəyi hesab etsək, təbii sərvətlərlə zəngin olan Qarabağda müxtəlif növ ekstremal turizm, aqroturizm və “yaşıl” turizm təşkil etmək olar. Kəlbəcər və Zəngilandakı termal bulaqlar, Şuşadakı spa terapiya mərkəzi, potensial kanat yolu, Hüdafərin körpüsü, Azih mağaraları yeni turizm marşrutları üçün cəlbedicidir. Turşu reflü müalicəsi üçün sanatoriya potensialı daxilində böyük turizm kompleksi turizm klasterlərinin yaradılmasına imkan verir (Musayev, 2022: 58-77).

Turistləri bu yerlərə cəlb etmək üçün bir sıra proqramlar qəbul edilib. Qarabağın turizm məkanı kimi müsbət imicini yaratmaq və yaymaq üçün hökumət mütəmadi olaraq çoxsaylı beynəlxalq sərgilərdə regionun turizm potensialını təbliğ edir. Bundan əlavə, turizm imkanları ilə tanış olmaq üçün mütəmadi olaraq xarici jurnalistlər və turoperatorlar ölkəyə dəvət olunur. Geniş istirahət imkanlarına, zəngin flora və faunaya malik Laçındakı isti mineral su bu ərazilərin turizm potensialını genişləndirəcək.

Məlum olduğu kimi, 2022-ci il Azərbaycanda “Şuşa ili” elan edilib. Bu qərar Şuşanın və ümumilikdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi keçmişi, bu günü və gələcəyi ilə bağlı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu gün mədəni ruhun mədəni beşiyimiz Qarabağa, Şuşaya qaytarılması tarixi-mədəni irsə, milli fikrə hörmətin təzahürüdür. Şuşada möhtəşəm “Hərİbülbül” festivalının təşkili, Molla Pənah Vəqif türbəsi önündə “Vəqif poeziya günləri” tədbirinin keçirilməsi diqqətəlayiq hadisələrdir.

Azərbaycanda muğam sənətkarları üçün çoxlu məşhur məktəblər var. Bu janr Azərbaycanca geniş yayılsa da, Şuşa muğam sənətinin əsas mərkəzidir. Muğam sənətində özünəməxsus yeri olan Qarabağ makamı əsasən Şuşada formalaşmışdır. Qarabağ muğam məktəbi XX. Əsr boyu musiqi aləminə yeni və parlaq sənətkarlar gətirib və onların əksəriyyəti Şuşa ləqəbini alıb.

İlk dəfə 1987-ci ildə Cıdır düzündə keçirilən Haribülbül festivalı Azərbaycan muğamının dünyaya tanıtılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Şuşanın cənubunda meşələr və çəmənliklərlə əhatə olunmuş Cıdır düzü uzun illərdir ki, at yarışlarına, festivallara və digər idman tədbirlərinə ev sahibliyi edir. Bu səbəbdən Haribülbül şənliyinin ilk mərhələsi Cıdır düzündədir.

Bu il festival Laçın şəhərində keçirilməklə əhatə dairəsini genişləndirib. Mayın 13-də müxtəlif ölkələrdən çoxsaylı sənətçilərin iştirakı ilə Həkəri çayı ətrafında konsert keçirilib. Yerli və xarici iştirakçıların diqqətini çəkən məqamlardan biri də öndə Azərbaycan və Türkiyə bayraqlarını daşıyan 27 Qarabağ süvari birliyinin İSESKO-ya üzv ölkələrin bayraqları ilə Cıdır düzünə gəlməsi oldu.

Turizmdə mədəni irs ehtiyatları arasında digər komponent milli mətbəxlərdir. Turizmdə milli mətbəx nümunələrinin istifadəsi beynəlxalq miqyasda daha geniş yayılıb. Bu çərçivədə 2022-ci ilin may ayında Şuşada silsilə tədbirlər keçirilib və müxtəlif ölkələrdən aşpazlar Beynəlxalq Kulinariya Festivalında bir araya gəliblər. Bundan əlavə, festival günlərində incəsənət ustalarının iştirakı ilə bədii proqram təqdim olunub, istirahət və əyləncə zonasının pavilyonlarında şoular, konsertlər, sərgilər keçirilib. Kulinariya festivalının sonuncu günü Azərbaycanın milli musiqisi səsləndirilib, yerli tamaşalardan və filmlərdən səhnələr qonaqlara təqdim olunub. “Azərhalça”nın yaradıcı heyəti xalçaçılıq ənənələri, xüsusən də Qarabağın məşhur xalçaları haqqında müxtəlif interaktiv təqdimatlar ediblər.

Festival çərçivəsində “Şuşa. Bahar əfsanəsi” adlı plener keçirilib. Təbiət qoynunda yaradılmış əsərlər zamanın zəbt etdiyi bir şəhərin indiki vəziyyətini, füsunkar

təbiətini canlandırdı. Festival çərçivəsində Azərbaycanın milli sənətkarlıq nümunələri də nümayiş etdirilib.

Belə ki, mədəniyyət turizmi beynəlxalq aləmdə, xüsusilə Azərbaycan kimi son vaxtlar dünya turizm bazarında mədəni turizm məkanına çevrilmiş bir ölkədə ölkənin imicinin formalaşmasına töhfə verən mühüm vasitə kimi qiymətləndirilir. Bu tədbirlər Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyini, bu şəhərin qədimliyini, gözəlliyini nümayiş etdirir.

Şuşa şəhərinin dirçəldilməsi türk dünyası tərəfindən qürurla qarşılanan sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi kimi dəyərləndirilir. Şuşa davamlı inkişafın təmin edilməsində, Azərbaycan xalqının, eləcə də qədim türk adət-ənənələrinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanması və dünyaya çatdırılmasında ciddi vəzifələr daşıyan mədəniyyət beşiyi olacaqdır. Türkiyə ilə münasibətlərin yeni mərhələsi hesab edilən Şuşa bəyannaməsinə xüsusi önəm vermək lazımdır.

Hər iki ölkə prezidentinin 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzaladığı Şuşa Bəyannaməsinə əsasən, Azərbaycan və Türkiyə həm hərbi, həm də müdafiə sahəsində birgə əməkdaşlıq etmək qərarına gəliblər. 2022-ci il fevralın 3-də Türkiyə Böyük Millət Məclisi Şuşa Bəyannaməsini təsdiq edən qanunu qəbul edib.

Şuşa Bəyannaməsi həm də 1921-ci il oktyabrın 13-də imzalanmış Qars müqaviləsindən sonra Türkiyənin Azərbaycana dəstəyini ən güclü şəkildə nümayiş etdirən rəsmi sənəddir. Qars müqaviləsinə istinad edən Bəyannamədə Zəngəzur dəhlizinin açılması, təhsil sahəsində əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsi, silahlanma, iqtisadiyyatın müasir potensialının artırılması, hərbi potensialın artırılması ilə bağlı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. İki ölkənin qüvvələri və digər tədbirlərin görülməsi.

3.3. Qarabağda Olan Hərbi Müqavilələrin Ölkə Turizminə Təsiri

Turizm sektorunun inkişafı ilk növbədə sabitliyə əsaslanır. Hər bir ölkədə turizmin inkişafına təsir edən ən mühüm amil ictimai-siyasi sabitliyin mövcudluğu və turistlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir.

İnsanlar yalnız şəxsi və ictimai həyatında həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən müəyyən səviyyəyə çatdıqda, turist səfərlərinə çıxanda, istirahət və əyləncənin əsas iştirakçıları kimi bu və ya digər şəkildə çıxış etdikdə istirahət haqqında düşünlər. Bu baxımdan, turizmin inkişafı və sosial rifah bir-biri ilə sıx bağlıdır. Yalnız sabit və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizmin inkişafı dövlət siyasətinin mütərəqqi dinamikası kimi özünü göstərir.

Müasir qlobal arenada baş verən hadisələr, müəyyən regionlarda münaqişələr, miqrasiya axınları, ağır yoluxucu xəstəliklərin yayılması (Marsden, 1989:45) bir çox sahələrdə olduğu kimi turizm sektoruna da təsir edir. Bu gün bunun real nümunəsi olan bir çox halları göstərmək mümkündür.

Bu məqamda Azərbaycanın ən gözəl tarixi bölgələrindən biri olan Qarabağ bölgəsi üzərində dayanmaq vacibdir. Bildiyimiz kimi, 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən qlobal transformasiyalar, Sovet İttifaqının dağılması, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında böhran, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağın işğalı respublikada turizm sektorunda iflic vəziyyətinə düşmüşdür. Bir tərəfdən turizm strukturlarının dağılması, ənənəvi turizm marşrutlarının pozulması, digər tərəfdən isə işğal olunmuş ərazilərdə böyük dünya şöhrətli turizm bazalarının olması və bu bazalarda bir milyondan artıq məcburi köçkün və məcburi köçkünün yerləşdirilməsi turizmin böhranlı vəziyyətini müəyyənləşdirdi.

Qarabağ 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında işğaldan azad edilib. Həmin il oktyabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki tarixi-mədəni sərvətlərin (abidə və qurumların) ilk inventarının hazırlanması və mühafizəsi haqqında sərəncam imzalayıb

(<https://president.az8/articleview/az4>). Qarabağın mədəni irsinə və sənədləşdirilməsinə kompleks yanaşmaq, unutmaz ki, müharibədən sonrakı bölgədə aşkar edilmiş bütün xarabalıqlar, tikililər, yaşayış məskənləri və qəbiristanlıqlar, hansı tarixi dövrdə yaranmasından asılı olmayaraq, “qaranlıq irs”in abidələridir. Son illərdə arxeologiya və mədəni irs tədqiqatlarında “qaranlıq irs” anlayışından geniş istifadə olunur. Bu konsepsiya ilk dəfə 1996-cı ildə Con Lennon və Malkolm Faley tərəfindən irəli sürülən “qaranlıq turizm” araşdırmalarından qaynaqlanır (Lennon, 2017: 3).

Həm qaranlıq irs, həm də qaranlıq turizm (bəzən qaranlıq turizm kimi adlandırılır) indiki istifadələrində olduqca qeyri-müəyyən terminlərdir; O, ölüm, əzab və fəlakət yerləri, döyüş meydanları, həbs düşərgələri, kütləvi məzarlıqlar və s. Əslində qaranlıq irsə daha geniş mənada, yəni irşünaslığın əhatə dairəsini genişləndirmək cəhdi kimi baxılır və onun inkişafı tarixdə iz qoymuş Qarabağ faciələrinin tanınmasında mühüm rol oynayır. Bu mənada Qarabağdakı İslam irsinin dərinədən araşdırılması həm də erməni arqumentlərini zəiflədir və tarixi faktları dünya ictimaiyyətinə təqdim edir.

Məlum olduğu kimi, hərbi hücum nəticəsində Qarabağın tarixi yerləri talan edilmiş, onların əksəriyyəti ya dağıdılmış, dağıdılmış, ya da tamamilə dağıdılmışdır. Belə ki, bir çox mağaralardan hərbi məqsədlər üçün istifadə edilib, Qafqaz Albaniyasına məxsus qəbir abidələri və abidələr dağıdılıb. Araşdırmalar göstərir ki, Qarabağ ərazisində 13-ü dünya, 202-si ölkə, 30-u isə yerli əhəmiyyətli 300-dən çox tarixi-memarlıq əsəri mövcuddur (Hüseyn, 2021: 178).

Erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş muzeylərdə Azərbaycan xalqının tarixinə və mədəniyyətinə aid qiymətli əşyalar, rəsm və heykəltəraşlıq nümunələri, dünya şöhrətli Azərbaycan xalça və kilimləri, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinə məxsus əşyalar və digər qiymətli materiallar var. Şuşa, Laçın və Qubadlı rəsm qalereyalarının görkəmli Azərbaycan rəssamlarının və heykəltəraşlarının əsərlərinin

yer aldığı kolleksiyaları da məhv edilib. Buradakı mədəniyyət ocaqları, muzeylər, tarixi eksponatlar zədələnmiş, qədim qiymətli qiymətli əşyalar Azərbaycandan çıxarılmışdır.

Dağılmış memarlıq nümunələrinin əksəriyyəti dini abidələrdir. Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında XIX əsrə aid 15-dən çox məscid və 4 ziyarətgah tamamilə dağıdılıb. Ümumilikdə Qarabağdakı 67 məsciddən 4-ü qismən dağıdılıb və bərpa üçün yararlıdır.

İşğaldan əvvəl Kəlbəcərin İstisu qəsəbəsində iki böyük sanatoriya var idi. Bu sahə keçmiş SSRİ səviyyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Rayonda “İstisu” mineral suları ilə insan orqanizminin həm daxili, həm də xarici xəstəliklərini müalicə etmək mümkün olmuşdur. Bu səbəbdən ərazidə kurort, hətta mineral su obyektı tikilib.

30 il ərzində Qarabağın həm təbiəti, həm infrastrukturı, o cümlədən turizm və rekreasiya sərvətləri düşmənin tərəfindən istismar edilərək dağıdılıb, türk mənşəli toponimlərin kütləvi şəkildə erməniləşdirilməsi isə erməni vandalizminin növbəti formasıdır.

2020-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi əks-hücum əməliyyatı nəticəsində Qarabağın işğaldan azad edilməsi digər sahələrlə yanaşı, turizmin də inkişafına imkan yaradıb.

Qarabağ bölgəsi Azərbaycan xalqının etnogenezində, tarixində və mədəniyyətində mühüm rol oynayan bölgələrdən biridir. Qarabağ zəngin maddi-mənəvi dəyərlərə, füsunkar təbiətə malikdir. Tarix boyu bir çox sivilizasiyalara ev sahibliyi etmiş Qarabağın zəngin incəsənəti, tarixi əsərləri, dünya şöhrətli musiqisi, özünəməxsus muğam üslubu var. Elmi tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan məişət əşyaları, onların üzərindəki naxışlar, zərgərlik məmulatlarının üzərindəki şəkillər Qarabağın qədim mədəniyyətinin sübutudur.

3.4. Qarabağ Bölgəsində Turizm Biznesinin Müasir Vəziyyətinin Təhlili Və Analizində Turistlərin Rolu

Son illər Azərbaycanda tətbiq edilən qaydalar və yeniliklər ölkənin digər sahələrində olduğu kimi turizmdə də müsbət nəticələr verməyə başlayıb. Ölkə beynəlxalq səyahət və turizm rəqabətliliyi indeksində 148 ölkə arasında 39-cu yerə yüksəlib. 2019-cu ilin rəqəmlərinə nəzər saldıqda ölkəyə 3,17 milyon xarici turistin daxil olduğu görülür. 2019-cu ildə turizm xərcləri 2,97 milyard manat (1,747 milyard dollar), yaşayış və yemək və içki gəlirləri isə 1,97 milyard manat (1,158 milyard dollar) olub (İslamzadə və Büyükipekçi, 2021: 109). Tədqiqatın əsas məqsədi son vaxtlar işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarında alternativ turizm növlərinin potensialını araşdırmaq, bu sahədə mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyəti qiymətləndirmək və nəticədə regionların inkişafında bu potensialın əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının alternativ turizm potensialı ilə bağlı yerli turistlərin perspektivlərini araşdırmaq mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyəti qiymətləndirmək və nəticədə regionların inkişafında bu potensialın əhəmiyyətini araşdırmaqdır.. Bu məqsədlə bu bölgələrə səfər edən yerli turistlərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində turizmlə bağlı fikirləri toplanıb. Tədqiqat işğaldan azad edilmiş rayonların alternativ turizm potensialı haqqında təsəvvür yaratmaq, bu potensialın inkişafının turizmə və ölkə iqtisadiyyatına verə biləcəyi töhfələrin əhəmiyyətini vurğulamaq, bu sahədə mövcud problemlərin həlli yollarını təklif etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatlar Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri ilə məhdudlaşır. Araşdırmada yalnız yerli turistlər öz əksini tapmaqdadır və xarici turistlər araşdırmaya daxil edilməmişdir. Tədqiqatın əsas kütləsinin müəyyən edilməsində ən çox yayılmış seçmə üsulu olan rahat seçmə üsuluna üstünlük verilmişdir. Bu üsuldən

istifadə etməklə nümunə seçiminə heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır və nəticədə mümkün qədər çox yerli turistin cəlb edilməsi məqsəd qoyulmuşdur. Sorğu 2025-ci ilin mart-may aylarını əhatə edən dövrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarına səfər etmiş yerli turistlərə tətbiq edilib və nəticədə toplanmış 220 sorğudan 180-i etibarlı hesab edilərək qiymətləndirilib.

Tədqiqatda kəmiyyət tədqiqat metodundan istifadə edilmiş və sorğu vasitəsilə məlumatlar toplanmışdır. Tədqiqatda rahat seçmə üsulundan istifadə edilmiş və iştirakçılarla üzbəüz müsahibələr yolu ilə məlumatlar toplanmışdır. Tədqiqatda istifadə olunan anket forması iki hissədən ibarətdir. Birinci bölmə iştirakçıların demoqrafik xüsusiyyətləri ilə bağlı altı sual və sözügedən regionların alternativ turizm potensialı ilə bağlı iştirakçıların fikirlərini müəyyən etmək üçün çoxsaylı variantları olan yeddi qapalı sualdan ibarətdir. İkinci hissədə yerli turistlərin regionlarda alternativ turizm potensialı ilə bu sahədə mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyəti qiymətləndirməklə bağlı fikirlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı açıqlamalardan ibarət müəllif tərəfindən hazırlanmış on təklif verilmişdir. Anketin ikinci hissəsindəki təkliflərlə bağlı ifadələri qiymətləndirmək üçün 5 ballıq Likert şkalasından istifadə edilmişdir. Bu səbəbdən sorğunun ikinci hissəsi aşağıdakı kimi qiymətləndirilib: 1 = “Tamamilə razı deyiləm”, 2 = “Razı deyiləm”, 3 = “Qərarıyam”, 4 = “Razıyam”, 5 = “Tamamilə razıyam”. Alınmış məlumatların təhlilində IBM SPSS Statistics 26.0 paket proqramından istifadə edilmişdir. Yerli turistlərə tətbiq edilən sorğu nəticəsində əldə edilən kateqoriyalı suallarla bağlı statistik məlumatlar tezlik (n) və faiz (%) paylanmaları, orta dəyərlər və standart kənarlaşmalar şəklində verilir.

Cədvəl 1-də iştirakçıların demoqrafik xüsusiyyətlərinə dair məlumatlar verilmişdir. Tədqiqatda 67,8%-i (122) kişi, 32,2%-i (58) qadın olmaqla ümumilikdə 180 iştirakçı iştirak edib. Tədqiqatda iştirak edən yerli turistlərin 51,1%-i (92 nəfər) 18-30 yaş qrupu, 27,2%-i (49 nəfər) 31-40 yaş qrupu, 12,2%-i (22 nəfər) 41-50 yaş qrupu, 9,4%-i (17 nəfər) 51 və yuxarı yaş qrupundadır. Ailə vəziyyətinə görə, iştirakçıların

52,2 faizi (94 nəfər) evli, 47,8 faizi (86 nəfər) isə subay olub. Təhsil vəziyyətinə görə, iştirakçıların 57,8%-i ali məktəb məzunları, 25,6%-i magistratura/doktorantura, 14,4%-i orta məktəb, 2,2%-i ibtidai sinif məzunlarıdır. İştirakçıların peşəkar vəziyyətinə nəzər saldıqda onların əksəriyyətini 57,8 faizlə frilanserlər, ən azını isə 2,8 faizlə tələbələr təşkil edir. Aylıq gəlirlərinə görə bölgüyə baxdığımızda 301-400 manat gəliri olanlar 40 faizlə birinci, 600 manatdan yuxarı gəliri olanlar isə 10 faizlə sonuncu yerdədir.

Cədvəl 3.1. İştirakçıların Demografik Xüsusiyyətləri

Dəyişən	Kateqoriya	n	Ümumi	%
Cinsiyət	Kişi	122	180	67.8
	Qadın	58	180	32.2
Yaş	18-30	92	180	51.1
	31-40	46	180	27.2
	41-50	22	180	12.2
	51-daha çox	17	180	9.4
Mədəni hal	Evli	94	180	52.2
	Subay	86	180	45.8
Təhsil	Orta Məktəb	4	180	2.2
	Lisey	26	180	14.4
	Bakalavr	104	180	57.8
	Magistratura vs	46	180	25.6
Peşə Statusu	Tələbə	5	180	2.8
	Sərbəst iş	104	180	57.8
	Məmur	44	180	24.4
	Təqaüdçü	12	180	6.7
	İşsiz	15	180	8.3
Aylıq Gəlir	0-300 azn	20	180	11.1
	301-400 azn	72	180	40.0
	401-500 azn	44	180	24.4
	501-600 azn	26	180	14.4
	600 azndən çox	18	180	10.0
*1 USD = 1.70 Manat				

Cədvəl 2-də sorğuda iştirak edən yerli turistlərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının turizmi və potensial alternativ turizm fəaliyyətləri ilə bağlı fikirlərinin tezliyi (n) və faiz (%) paylanması göstərilir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının inkişafında hansı iqtisadi fəaliyyət sahəsinin mühüm rol oynaması ilə bağlı dəyişən; İştirakçıların əksəriyyəti bunun turizm (57,8%) və kənd təsərrüfatı (24,4%) olması lazım olduğunu bildirib. Turizmin inkişafı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri üçün nə dərəcədə faydalıdır? Yerli turistlərin 75,6%-i bunun faydalı olacağını, yalnız 1,1%-i isə faydalı olmayacağını bildirib.

Cədvəl 3.2. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının turizm və alternativ turizm potensialına yerli turistlərin baxışları

Sual	Kateqoriya	n	Umum	%
İqtisadi fəaliyyətin hansı sahəsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin inkişafında mühüm rol oynayacaq?	sənaye	23	180	12.8
	Kənd təsərrüfatı	44	180	24.4
	Turizm	104	180	57.8
	Digər	9	180	5.0
Turizmin inkişafı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri üçün nə dərəcədə faydalıdır?	Faydalı	136	180	75.6
	Faydalı Deyil	2	180	1.1
	İnvestisiya Yatırılsa Faydalı Ola bilər	40	180	22.2
	Heç bir fikrim yoxdur	2	180	1.1
Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə turizmin inkişafı hansı sahələrdə regionların inkişafına töhfə verir?	Regionlarda yeni iş imkanları yaradır	82	180	45.6
	Regionların infrastrukturunun və üst	72	180	40.0
	Regionların sosial-mədəni inkişafını təmin	13	180	7.2
	Regionların tanınmasını təmin edir	10	180	5.6
	Digər	3	180	1.7
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin turizm təbliğatı istənilən səviyyədədir?	Bəli	100	180	55.6
	yox	46	180	25.6
	Heç bir fikrim yoxdur	34	180	18.8
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində hansı turizm fəaliyyəti daha effektiv olardı?	Tarixi əhəmiyyətli ərazilərə turist turları	87	180	48.3
	Açıq havada turistik təbiət səfərləri	49	180	27.2
	İnanc turizmi səfərləri	9	180	5.0
	Müxtəlif ekoturizm fəaliyyətləri	30	180	16.7
	Digər	5	180	2.8
Alternativ turizm növlərinin inkişafı baxımından Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının üzləşə biləcəyi potensial problemlər hansılardır?	Bir çox tarixi abidələrin ermənilər tərəfindən dağıdılması	63	180	35.0
	Rayonda çoxlu minalanmış ərazilər var	35	180	19.4
	İnfrastruktur və üst quruluş problemləri	27	180	15.0
	İşğal zamanı ermənilərin ətraf mühitə ciddi ziyan vurması	55	180	30.6
	Çay turizmi	16	180	8.9
	Kamp-karvan turizmi	29	180	16.1
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının inkişafında hansı alternativ turizm növü daha vacibdir?	Termal turizm	9	180	5.0
	Yayla turizmi	49	180	27.2
	Quş müşahidə turizmi	4	180	2.2
	Foto safari turizm	4	180	2.2
	Aqro turizm	22	180	12.2
	Qaranlıq turizm	26	180	14.4
	Mağara turizmi	4	180	2.2
	İnanc turizmi	3	180	1.7
	Botanika turizmi	6	180	3.3
	Təbiət turizmi	8	180	4.4

Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdə turizmin inkişafının hansı sahələrdə regionların inkişafına töhfə verdiyi dəyişən; İştirakçıların 45,6%-i bunun regionlarda yeni məşğulluq imkanları yaradacağını, 40%-i isə regionların infrastrukturunu və üst strukturunu yaxşılaşdıracağını bildirib. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin turizm baxımından kifayət qədər təbliğ edilib-edilməməsi ilə bağlı dəyişən; Yerli turistlərin 55,6%-i bəli, 25,6%-i isə yox cavabını verib. İştirakçıların 18,8%-i bu məsələ ilə bağlı fikirlərinin olmadığını bildirib. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində hansı turizm fəaliyyətinin daha effektiv olacağı ilə bağlı dəyişən; Yerli turistlərin 48,3%-i tarixi əhəmiyyətli ərazilərə turist səfərləri, 27,2%-i açıq turizm xarakterli təbiət səfərləri, 16,7%-i isə müxtəlif ekoturizm fəaliyyətləri ilə məşğul olmaq istədiklərini bildirib. İnkişaf edə biləcək alternativ turizm növləri baxımından Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin qarşılaşa biləcəyi potensial problemlərlə bağlı dəyişən; İştirakçıların 35%-i bunun ermənilər tərəfindən bir çox tarixi abidələrin dağıdılması ilə bağlı olduğunu, 30,6%-i isə işğal zamanı ermənilərin ətraf mühitə vurduğu ciddi ziyanla bağlı olduğunu bildirib. Alternativ turizmin hansı növünün Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının inkişafına səbəb ola biləcəyi ilə bağlı dəyişən; İştirakçıların 27,2%-i bunun yayla turizmi, 16,1%-i kempinq-karvan turizmi, 14,4%-i qaranlıq turizm, 12,2%-i isə aqroturizm ola biləcəyini bildirib.

Sorğunun bu hissəsindəki açıqlamalar iştirakçıların Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində alternativ turizm potensialı haqqında fikirlərini əks etdirir. Əldə edilən nəticələrə görə, arifmetik orta 1.00 - 2.33 olarsa qəti razı deyiləm və razı deyiləm, 2.34 - 3.66 olarsa qərarsız olduğumu və nəhayət 3.67 - 5.00 olarsa, bu o deməkdir ki, sorğu iştirakçıların verdiyi cavablar ən çox razıyam və qəti şəkildə razıyam. Bu kontekstdə sorğuda iştirak edən yerli turistlərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində alternativ turizm potensialı ilə bağlı yalnız “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri kifayət qədər destinasiya və alternativ turizm bölgələri kimi təbliğ olunur” təklifi ilə bağlı qərarsız olduğu, əksəriyyətin isə bütün digər təkliflərlə yüksək səviyyədə razılaşdığı müəyyən edilmişdi.

Cədvəl 3.3. Yerli Turistlərin Alternativ Turizm Fikirlərinə dair Şkalanın Orta və Standart Yayma Dəyərləri (n=180)

Maddələr	Arifmetik orta	Standart sapma
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrindəki mağaralar alternativ turizm çərçivəsində bazara çıxarıla bilər.	3.73	1.06
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonları alternativ turizm növləri baxımından kifayət qədər turizm potensialına malikdir.	3.77	0.96
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonları alternativ turizm üçün istiqamətlər və regionlar kimi kifayət qədər təbliğ olunur.	3.51	1.06
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində görülməyə dəyər yerlərə gündəlik turizm turları təşkil oluna bilər.	3.70	1.06
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində konqres turizm potensialının inkişafı üçün araşdırmalar aparıla bilər.	3.71	1.04
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarında alternativ turizmin inkişafı üçün kifayət qədər sayda attraksion mərkəzləri və attraksionlar mövcuddur.	3.90	0.99
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrindəki tarixi binalar işğaldan azad edildikdən sonra ilkin vəziyyətinə qaytarılır.	4.01	0.99
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin açıq səma altında turizm potensialının inkişaf etdirilməsi üçün tədqiqatlar aparılır, burada nadir musiqi festivalları, qastronomiya festivalları və əl işlərinin nümayiş oluna bilər.	3.79	0.98
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində hava limanlarının beynəlxalq reyslərə açılması regionda alternativ turizm potensialını artıracaq.	3.88	0.94
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində alternativ turizm növlərinin arzu olunan səviyyəyə çatması üçün zəruri infrastruktur və üst quruluş işləri aparılır.	3.90	0.96
Ümumi Orta	3.789	

Cədvəl 3-də Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində alternativ turizm potensialı ilə bağlı ifadələrlə sorğuda iştirak edən yerli turistlərin razılaşma səviyyələrinin arifmetik ortalamaları və standart kənarlaşmaları verilmişdir. Cədvələ əsasən, yerli turistlərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində alternativ turizm potensialı ilə bağlı fikirləri ilə bağlı ümumi orta göstərici 3,789 olub.

NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Bu gün insanların müxtəlif demoqrafik xüsusiyyətlərinə və turizm fəaliyyətinə ayırdılacaq vaxta uyğun olaraq alternativ turizm növləri inkişaf edir. Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da beynəlxalq turizm bazarından daha böyük pay almaq üçün göstərilən səylərin səbəbi turizmin milli iqtisadiyyatın inkişafına və sosial rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə verdiyi töhfədir (Seferov və Hesenov, 2006:267). Tədqiqatın aparıldığı Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri zəngin təbii və mədəni irsi ilə milli və beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan turizminin mühüm alternativ turizm mərkəzlərinə çevrilmək potensialına malikdir. Alternativ turizm növləri üçün bu potensialın inkişaf etdirilməsi işğaldan azad edilmiş bu rayonların inkişafında mühüm rol oynayacaqdır. Növreslinin (2010) bütün Azərbaycanı əhatə edən turizm potensialı araşdırması da bu tapıntıya dəstəkləyir və alternativ turizm potensialı ilə bağlı tapıntıları təqdim edir. İşğaldan yenidən azad edilmiş bu rayonların araşdırılması rayonun turizm potensialının üzə çıxarılması və inkişafı baxımından çox vacibdir. Alternativ turizm üçün regionların mövcud potensialı yaxın illərdə Azərbaycanın turizm gəlirlərinə mühüm töhfələr verə bilər. Bu potensialı inkişaf etdirmək üçün dövlət və özəl əməkdaşlıq vasitəsilə resurslar qiymətləndirilməli və təyinat idarəetmə sistemi hazırlanmalıdır.

Tədqiqatda iştirak edən yerli turistlər Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin inkişafında turizmin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini, turizmin inkişafının bölgələr üçün faydalı olduğunu, turizmin inkişafının yeni iş yerləri baxımından regionların inkişafına töhfə verəcəyini, turizm baxımından bölgələrin tanıtımının arzuolunan səviyyədə olduğunu, turizmin tarixi bölgələrə səfərinin ən səmərəli ola biləcəyini bildirmişlər. bölgələrdə bir çox tarixi abidələrin ermənilər tərəfindən dağıdılmasının regionların alternativ turizm növlərinin inkişafı baxımından qarşılaşa biləcəyi potensial problem olduğunu vurğuladı. Tədqiqat iştirakçılarının böyük bir hissəsi (27,2%) alternativ yayla turizminin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının inkişafına səbəb ola biləcəyini bildirib. Tədqiqat nəticələrinə görə, sorğuda iştirak

edən yerli turistlərin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində alternativ turizm üçün təyinat və regionun təbliği ilə bağlı fikirləri orta səviyyədə (3,51) olub və onların arifmetik göstəriciləri araşdırıldıqda qərarsız olduqları müəyyən edilib. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının alternativ turizm potensialına dair fikirləri müəyyən edən digər maddələrin orta arifmetik nəticələri tədqiq edildikdə onların yüksək səviyyədə olduğu görünür.

İşğaldan azad edilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının 30 illik işğaldan sonra beynəlxalq səviyyədə daha səmərəli mədəni, tarixi və ekoloji təbliğat işləri aparılaraq yenidən turizmə açılmasına ehtiyac var. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri keçmişdən bu günə qədər zəngin tarixi, təbii sərvətləri və mədəni irsi ilə yerli və beynəlxalq turistlərin müxtəlif turizm rekreasiya fəaliyyətlərində iştirak edə biləcəyi çox əhəmiyyətli cazibə mərkəzləridir. Uzun illər torpaqların Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində yaranan mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması növbəti illərdə regionların turizm gəlirlərində əhəmiyyətli payı təmin edə bilər. Alternativ turizm potensialı olan bu bölgələri turizmə cəlb etmək, bu sahədə mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək və ölkə iqtisadiyyatına töhfə vermək üçün destinasiya idarəçiliyi çərçivəsində marketinq və menecment fəaliyyətləri vurğulanması lazım olan əsas məsələlərdəndir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində yerləşən və Ermənistan tərəfindən paylanan tarix və mədəniyyət nümunələrinin bərpası işləri yekunlaşdırılaraq bu rayonlar üçün təşkil olunacaq turizm fəaliyyətinə təklif edilməlidir. Xüsusilə, Alban xristian və islam dövrünə aid tikililər əvvəlki illərə uyğun bərpa olunmalı, yerli və xarici turistlər üçün turlar təşkil edilməlidir.

Bu araşdırma işğaldan azad edilmiş iki rayonun mövcud turizm potensialına diqqət çəkməklə ədəbiyyata töhfə verir. Bunun nəticəsidir ki, yerli və xarici turistləri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinə cəlb edəcək alternativ turizm potensialı baxımından çox yüksək potensiala malikdir. Lakin bu rayonların uzun illər Ermənistan tərəfindən işğalı və turizm fəaliyyət sahələrinə böyük ziyan vurması

nəticəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının alternativ turizm potensialından istənilən səviyyədə istifadə oluna bilmir. Yerli turistlərin rayonun turizm potensialı ilə bağlı fikirləri ümumi şəkildə qiymətləndirildikdə; Təbii gözəllikləri, tarixi-memarlıq və mədəniyyət əsərləri ilə tanınan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin yüksək alternativ turizm potensialına malik olduğunu və bu potensialın düzgün planlaşdırılması və marketinqi sayəsində turizm regionlarının mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyətini qiymətləndirərək turizmin inkişafında mühüm paya malik olacağını söyləmək olar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Abdullayeva, N.(2019).Qarabağ qızlarının toxunduğu Qarabağ xalçaları.Palitra,6.
2. Abdullayeva, Ş. (2021). Ağdamda turizmin yenidən qurulması. Qarabağda Yeni İqtisadiyyatın Qurulması: Ağdam I Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın İnkişaf İmpulsları, 16-17 Sentyabr 2021, Ağdam, Azərbaycan.
3. Adilova, N. (2021). İşğaldan azad edilmiş Qarabağ bölgəsində kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin inkişaf yolları. Qarabağda İqtisadiyyatın Gələcək Perspektivləri Konqresi, Bakı, Azərbaycan.
4. Ağaməmmədov, T. (2015). Azərbaycanın dövlət tarixinin, milli adət-ənənələrinin, elmi və mədəniyyətinin, keçmişdən bu günə Qarabağ xalçalarının tanıtılması. 525. Qəzet, 10.
5. Əlioğlu, S. (2021). Şahbulaq qalası - əsrlərin yadigarıdır. Respublika, 6.
6. Əlizadə, M. İ. (2006). Şuşa şəhərinin tarixi. (III cild). Axundovda, N. (ED.) Qarabağ məktubları, 75-120. Ankara: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
7. Ateljevic, I. Morgan, N. and Pritchard, A. (2007). Turizm Araşdırmalarında Kritik Dönüş, London: Routledge.
8. Aydın, S. və Eren, D. (2019). Alternativ Turizm. Ankara: Detal nəşriyyatı.
9. Aytuğ, K., Eryılmaz, Ç., Uçar, S. & Can, O. (2020). Alternativ turizm növləri baxımından Sinop vilayətinin SWOT təhlili. Qara Dəniz Araşdırma Jurnalı17(67):715-736
- 10.Azadi, S. (2020). Xudafərin körpüləri: Azərbaycanı birləşdirən rəmzi abidə. İki sahil, 30.
- 11.Babayeva, M., Hüseynli, Ş., Alxasov, O. & Qəribov, Y. (2022). Coğrafiya. Bakı nəşriyyatı. Babayev, T. (2023, 7 yanvar). Ağdam Çörək Muzeyi. Xalq qəzeti, 11.
- 12.Bahar, O. (2003). Kütləvi Turizmin Ətraf Mühitə Mümkün Təsirləri: Bodrum Nümunəsi. Anadolu: Turizm Araşdırmaları Jurnalı, 14(2), 150-158.
- 13.Bianchi, R. V. (2009). Turizm tədqiqatlarında kritik dönüş: radikal tənqid. Turizm Coğrafiyaları: Turizm Məkanı, Yeri və Ətraf Mühitin Beynəlxalq Jurnalı, 11(4): 484-504.
- 14.Bilalov, B.Ə. və Güləliyev, Ç.G. (2015). Turizmin əsasları. Bakı: QHT nəşrləri.
- 15.Bilalov, B.Ə.(2006).Turizm Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi.Bakı:“Mütərcim”nəşri.
- 16.Cabbarov, A., Abbasova, S. & Tanrıverdi, H. (2020). Ermənistanın işğalından sonra Qarabağda turizmin inkişafı problemləri. Beynəlxalq Turizm, Biznes və İqtisadiyyat Jurnalı, 4(2): 33-44.
- 17.Caferli, V. (2021). Qarabağda turizm sektorunun investisiya sağlamlığının artırılması istiqamətləri. Qarabağda Yeni İqtisadiyyatın Qurulması: Ağdam I

- Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın İnkişaf İmpulsarı, 16-17 Sentyabr 2021, Ağdam, Azərbaycan.
- 18.Cəfərov. C. (2021). Azərbaycanın Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları.
 - 19.Cafersoy, İ. (2021). Ağoğlan və Ağqız kilsələri. Xalq qəzeti, 10.
 - 20.Cafersoy, İ. (2022). Şuşanın tarixi və təbiət abidələrinin turizm imkanları. Xəzəryanı Ölkələrdə Multikultural Dəyərlər və Turizmin İnkişafı Problemləri üzrə Beynəlxalq Elmi Konfrans, 27 may 2022-ci il, Bakı, Azərbaycan.
 - 21.Cheia, G. (2013). Ekoturizm: Tərif və Konsepsiyalar. Turizm jurnalı, (15): 56-60. Cohen,
 - 22.Kornelissen, S. (2005). Qlobal turizm sistemi: İdarəetmə, inkişaf və Cənubi Afrikadan dərslər. Aldershot: Ashgate.
 - 23.Doggett, L. (1993). Çoxmədəniyyətli turizmin inkişafı səyahətdə yeni ölçü təklif edir. Journal of Business America, 114(18): 8-10.
 - 24.Eser, S., Dalgın, T. and Çeken, H. (2010). Davamlı mədəni turizm: Efes nümunəsi. Ege Coğrafiya Jurnalı, 19(2): 27-34.
 - 25.Fərəcova, Z. (2021). “Haribülbül” festivalı gözəl günlərin müjdəçisidir. Azərbaycan, 8.
 - 26.Qiyasi, C. (2018). Hüdafərin – həsrət körpüsü. Xalq qəzeti, 14.
 - 27.Golunova, S. V. & Zotova, M. V. (2021). Postsovet de-fakto dövlətlərində gələn turizm. Coğrafi Seriya, 85(5): 699-713.
 - 28.Greg, R. (2018). Mədəni Turizm: Son tədqiqatların və tendensiylərin icmal. Qonaqpərvərlik və Turizm İdarəetmə jurnalı, 36: 12-21.
 - 29.Hacıoğlu, N. və Avcıkurt, C. (2011). Turizm məhsulunun diversifikasiyası. Nobel Akademik Nəşriyyat.
 - 30.Hacıyev Q. (2006). Qarabağın orta əsr abidələri. Jurnal Irs, No 6 (24), 40-41
 - 31.Hacıyev, Q. (2010). Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Konya: Təhsil Nəşriyyatı.
 - 32.Xəlilov, İ.B., Eminov, F. B. & Teymurova, Y.E. (2017). Azərbaycan Respublikasında turizm fəaliyyətində tarix və mədəniyyət abidələrindən səmərəli istifadənin aspektləri. International Journal of Tourism and Hotel Management Research, 24-33.
 - 33.Heydər Əliyev Fondu. (2022). Şuşada Birinci Beynəlxalq Kulinariya Festivalı. 29 sentyabr 2023-cü ildə heydar-aliyev-foundation.org saytından alındı.
 - 34.Higgins-Desbiolles, F. (2008). Ədalət turizmi və alternativ qloballaşma. Davamlı Turizm Jurnalı, 16(3): 345-364.

- 35.Higgins-Desbiolles, F. (2013). Hotel Bauen: Ədalət turizmində kəşfiyyat nümunəsi. Turizm Tədqiqatlarında Kritik Dönüşdə (səh. 193-206). Routledge.
- Hüseynov, İ.H. və Əfəndiyeva, N.T. (2007). Turizmin əsasları. Bakı: Mars-Print NPF.
- 36.Hüseyn, T. (2021). Azərbaycan memarlığının möhtəşəm abidəsi - Xudafərin körpüləri. Respublika, 7.
- 37.Hüseynov, Y. (2012). Qarabağ tarixi mənbələrdə. Bakı: Şuşa nəşriyyatı.
- 38.Hüseynzadə, K. & Kocaman, S. (2023). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının alternativ turizm potensialına dair araşdırma. Journal of Social, Human and Administrative Sciences, 6(3): 304-318.
<https://doi.org/10.26677/TR1010.2023.1185>
- 39.İbrahimova, S. (2020). Azərbaycanın Turizm Zənginlikləri, Beynəlxalq Elmi Araşdırmalar Konqresi, 3-5 dekabr, Türkiyə: Gümüşhane.
- 40.İsaak, R. K. (2010). Alternativ turizm: Fələstin turizm sənayesi üçün Bethlehemdə yeni turizm formaları. (Routledge, Ed.) Turizmdə Cari Məsələlər, 13(1): 21-36.
- 41.İslamzadə, İ. və Büyükipekçi, S. Azərbaycan Turizm İqtisadiyyatının Statistik Məlumatlara əsaslanaraq qiymətləndirilməsi. Çatalhöyük Beynəlxalq Turizm və Sosial Araşdırmalar Jurnalı, (7), 107-124.
- 42.İsmayılov İ. (2012). Azərbaycanda turizmin inkişafını xarakterizə edən göstəricilərin təhlili. Milli Aviasiya Akademiyası jurnalı. № 2, 51-58
- 43.İsmayılov, A., Əhmədova, E. & Qasımov, A. (2021). Qarabağ quruculuq işlərində innovasiya və rəqəmsallaşmanın tətbiqi imkanları. Qarabağda Yeni İqtisadiyyatın qurulması: Ağdam I Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransdan İnkişaf İmpulsları. 16-17 sentyabr 2021-ci il, Ağdam, Azərbaycan.
- 44.İsmayılov, F. (2020). Qarabağ xanlığının yay iqamətgahı – Şahbulaq qalası. Mədəniyyət, 1-6.
- İsmayılzadə, G. (2021). Qarabağın qədim abidələri. Azərbaycan Arxeologiya Jurnalı, 24(1): 8-19.
- 45.Karacıoğlu, U. & Söylemez, B. (2022). Ənənəvi idman növlərinin mədəni turizmdə yeri və əhəmiyyəti. Anasay jurnalı, 20: 215-238.
- 46.Kavaklı, E. & Karakas, A. (2022). Turizmin regional inkişafa təsiri ilə bağlı araşdırma. Bartın Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi Jurnalı, 13(25): 37-50.
- 47.Ketanov, R. (2016). Azərbaycanın Ağdam Cümə Məscidinin məzlum əhvalatı. Azərbaycan, 6.
- 48.Lennon J. Dark Tourism. Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.212>

49. Lordkipanidze, M., Brezet, H. & Backman, M. (2005). Davamlı turizmin inkişafında sahibkarlıq amili. *Journal Cleaner Production*, 23(3): 787-798.
50. Macleod, D. V. L. (2004). Turizm, Qloballaşma və Mədəni Dəyişiklik: Ada İcmasının Perspektivi, Klivlend: Kanala Baxış Nəşrləri.
51. Məmmədova, G. (2004). Qafqaz Alban memarlığı. Bakı: Çarşıoğlu nəşriyyatı.
52. Marsden K. (1989). Kiçik firmalar üçün uyğun mühitin yaradılması. Kiçik müəssisələrin inkişafı. Siyasətlər və proqramlar. Cenevrə, 45
53. Mədətoğlu, A. (2018). Xanlığın qapısı. Ədalət, 4.
54. Mehdizadə, Q. (2022). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının turizm potensialı və sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri. [Magistrlik dissertasiyası, Xəzər Universiteti]. <http://dspace.khazar.org/jspui/handle/20.500.12323/5939>
55. Məmmədov N. (2016). Azərbaycan Respublikası Şuşa şəhərinin tarixi. Avropa nəşrləri, Bakı, 56
56. Mükərrəmoğlu, M. (2022a). Şuşa mədəniyyətinin inciləri: Şuşa qalası. Xalq qəzeti, 9.
57. Mükərrəmoğlu, M. (2022b). Şuşa mədəniyyətinin inciləri: Aşağı Gövhər Ağa məscidi. Xalq qəzeti, 8.
58. Mükərrəmoğlu, M. (2022c). “Haribülbül” festivalı milli musiqi tariximizin şanlı səhifəsidir. Xalq qəzeti, 6.
59. Mükərrəmoğlu, M. (2022d). Erməni vandalizminin qurbanı – Ağdam Çörək Muzeyi. Xalq qəzeti, 10.
60. Musayev A. (2022). Qarabağ və Şarja iqtisadi rayonlarında turizmin perspektiv investisiya imkanları // *Elm and Innovative Technology Journal* No. 20, 56-77.
61. Musayev A. (2022). Qarabağ və Şarja iqtisadi rayonlarında turizmin perspektiv investisiya imkanları // *Elm and Innovative Technology Journal* No. 20, 56-77.
62. Niftəliyev, R. (2022). Qarabağın alban katolikosunun alban kilsəsinin qriqorianlaşmasına qarşı mübarizə tarixinə dair. *Dövlət və Din Jurnalı*, 3(74):20-34
63. Növresli, T. (2010). İnkişaf məqsədilə Azərbaycanın turizm potensialının qiymətləndirilməsi. Doktor Tezi, DEÜ Sosial Elmlər İnstitutu, İzmir.
64. Onk, N. (1997). Azərbaycan tarixi Qarabağ. Ərzurum: Fatih Ofset mətbəəsi.
65. Öztürk, Y. & Yazıcıoğlu, İ. (2002). İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün alternativ turizm fəaliyyətlərinə dair nəzəri araşdırma. *Qazi Universiteti Ticarət və Turizm Fakültəsi Təhsil Jurnalı*, 2: 183-195.
66. Siyasət, M., Akademkniqa, 200 Soltanova, H.B. (2015). Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTU, 45
67. Reddya, M. V., Boyd, S. W. & Nicaa, M. (2020). Münaqişədən sonra turizmin bərpası çərçivəsinə doğru. *Turizm Tədqiqatının İlanamələri*, 20: 1-15.

68. Rogerson, C. M. (2004). Turizm, kiçik firmaların inkişafı və səlahiyyətlərin artırılması. T. Rhodri (Red.), Turizmdə kiçik firma: Beynəlxalq perspektivlər (s. 13-34). Louis, MO: Elsevier Science.
69. Səhat, A. (2020). Şəbbulaq qalası, 525. Qəzet, 16.
70. Səriyeva, İ. (2015). B.C. II minilliyə aid Qarabağ xalçaları - sehrli ilmələrimiz. Bakı Xəbərləri, 15.
71. Səriyeva, İ. (2018). Azərbaycanın yeni hədəfi - Azıx mağarası YUNESKO-dadır. Bakı Xəbərləri, 15.
72. Səriyeva, İ. (2021). Qarabağdakı məşhur Amaras məbədi - erməni əfsanəsi və əsl tariximiz. Siyasət, 7.
73. Seferov, R. & Hesenov, T. (2006). Azərbaycanın turizm potensialının və turizm fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. Journal of Turkish Studies, 20: 255-272.
74. Seferov, R. & Vəliyeva, A. (2020). Qarabağ regionunda sağlamlıq turizmi potensialının qiymətləndirilməsi: mineral və termal sular. Gələcəyə Baxışlar Jurnalı, 4(4): 40-46.
75. Seferov, R. and Hesenov, T. (2006). Azərbaycanın turizm potensialının və turizm fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. Selcuk University Journal of Turkish Studies, (20), 255-272.
76. Senija, C. & Paul, L. (2011). Feniks turizmi: Mənaqişədən sonrakı turizm rolu. Annals of Tourism Research, 38(3): 780-800.
77. Sharpley, R. (2000). Turizm və Davamlı İnkişaf: Nəzəri İlahi Tədqiqat, Davamlı Turizm Jurnalı, 8(1): 1-19.
78. Smith, V. L. və Eadington, W. R. (1992). Turizm Alternativləri: Turizmin Potensialları və Problemləri (səh. 31-46). ABŞ: Beynəlxalq Turizm Araşdırmaları Akademiyası.
79. Smith, V. L. (1989). Ev sahibi və qonaqlar: Turizmin antropologiyası (2-ci nəşr). Filadelfiya: Pensilvaniya Universiteti.
80. Soltanova, H. B. (2015). Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTU. Tekin,
81. Tahirqızı, Ü. (2013). Qədim insan məskəni. Xalq Cəbhəsi, 15.
82. UNWTO, (2020). Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Ümumdünya Turizm Təşkilatı., Beynəlxalq Turizm Xüsusiyyətləri. <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284422456>.
83. Vəliyev, O. (2022). Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonasının investisiya potensialının qiymətləndirilməsi. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun İqtisadi İnkişafında İnvestisiyaların Rolu Konqresi, 23-26 iyun 2022-ci il, Bakı, Azərbaycan.
84. Vəliyev, V. (2022). Ayrılığın bitdiyi yer - Hudafərin. Səs, 8-9.

85. Yusifova, A. (2021). Bərpa olunan ənənə: Şuşa – “Hərribülbül” festivalı. Konservatoriya Jurnalı, 51: 110-114.
86. Zəyim, M. (2018). Demrənin mədəni turizm potensialının qiymətləndirilməsi. World Journal of Human Sciences, 1: 21-44.
87. <https://azcarpetmuseum.az/az/shusha-history>
88. <https://president.az/az/articles/view/59668>
89. <https://president.az/az/articles/view/59691>
90. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=139090291>
91. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=147718469>
92. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=147582918>
93. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=150090852>
94. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=147713292>
98. <https://az.wikipedia.org/w/index.php?curid=524463>
100. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=32604562>
101. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=11600835>
102. <https://az.shafaqna.com/AZ/123062/az%C9%99rbaycanin-m%C9%99sihi-m%C9%99b%C9%99di-xudav%C9%99ng-monastiri-oz%C9%99l-video/>
103. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=62309481>
104. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=28402508>
105. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=43106524>

XÜLASƏ

Turizm bazarında destinasiyaların inkişaf etdirilməsində alternativ turizm növlərinin əhəmiyyətinin artması və köhnə destinasiyalarda yeni məhsul növlərinin meydana çıxması gələcəkdə alternativ turizmə tələbatın artacağından xəbər verir. Alternativ turizmin inkişafı təkcə turizm istiqamətlərinin deyil, qeyri-turizm zonalarının da inkişafına kömək edəcək və bu regionların ölkə gəlirindən öz payını almasını təmin edəcək. Tədqiqatda erməni işğalından azad edilmiş mühüm təbii və mədəni sərvətlərə malik Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının alternativ turizm potensialı araşdırılıb. Tədqiqat Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının, xüsusən də mövcud alternativ turizm sahəsində problemləri və potensialı haqqında təsəvvür yaratmaq və bu sahədə mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək regionların inkişafına verilə biləcək töhfələri vurğulamaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatda kəmiyyət tədqiqat metodundan istifadə edilmiş və məlumatlar sorğu texnikası ilə toplanmışdır. Sorğu 180 nəfərlə üzbəüz aparılıb və əldə edilən məlumatlar SPSS 26 paket proqramı vasitəsilə təhlil edilib. Nəticədə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur rayonlarının mövcud turizm biznesinin müasir vəziyyətini qiymətləndirərək alternativ turizm potensialına, xüsusilə dağlıq turizm, kempinq və karvan turizmi, qaranlıq turizm və aqroturizmə malik olduğu qənaətinə gəlinib.

Açar sözlər: Alternativ Turizm, Davamlı Turizm, Qarabağ Turizm Bölgəsi, Şərqi Zəngəzur Turizm Bölgəsi, Turizm Biznesi.

ABSTRACT

The increase in alternative tourism types in developing destinations in the tourism market and the emergence of new product types in old destinations show that the demand for alternative tourism will increase in the future. The development of alternative tourism will help the development of not only touristic destinations but also non-touristy areas and will ensure that these regions receive their share of the country's income. In this study, the geographical locations and alternative tourism potentials of Karabakh and East Zangezur regions, which have very important and cultural resources that were liberated from the Armenian occupation, were investigated. The study is of great importance in terms of creating an idea of the problems and potential of the Karabakh and East Zangezur regions, especially in the field of alternative tourism, and assessing the current state of the existing tourism business in this field, in order to highlight the contributions that can be made to the development of the regions. The study used a quantitative research method and collected data using a survey technique. The survey was conducted face-to-face with 180 people and the data obtained were analyzed using the SPSS 26 package program. As a result, it was concluded that the Karabakh and East Zangezur regions have alternative tourism potential, especially mountain tourism, camping and caravan tourism, dark tourism and agrotourism.

Keywords: Alternative Tourism, Sustainable Tourism, Karabakh Tourism Region, East Zangezur Tourism Region, Tourism Business.